

**РУСЛАН
НАШХОЕВ**

**САН
ЗАМАНХОЙ**

РУСЛАН
НАШХОЕВ

САН ЗАМАНХОЙ

Очеркаш

-1820-

ОЛХАЗАРАН СЕДА

«Вайн партин иицкь боллу коммунистийн идеяностах, жигараллах, цара шайш-шайн ца кхоорах».

Л. И. Брежнев.

Цеххъана аьхка санна бохбелла схьакхийтира малх. Шовэтка градусе кхаччалц лакхаслира температура. Цкъа а ца хиллачу кепара хазделлера Алма-Атан урамийн, паркийн гуьйренан басарш.

Казахийн сакъерадалар а, хьеший даггара тӀеэца лар а гайта гӀерташ санна, Іаламо цхьаьнатоьхнера аьхке а, гуьйре а.

Казахстанан 50 шо кхочучу деношкахь Алма-Атан аэропорте цхьанна тӀаьхьа важа а догӀуш, схьакхочура тайп-тайпанчу республикийн, областийн делегациеш тӀехь йолу самолетах. Казахски ССР-и партин а, правительствон а куьйгалхошца цхьаьна англех а, бетонах а йинчу исбаьхьчу гӀишлошна уллохь дигтийн ИндагӀехь Москвара догӀучу, леррина долчу самолете хьожуш лавттар схьакхаьчнарш...

Царна юкӀахь вара вайн махкахо, «Гойтинский» совхозан директор, Социалистически Къинхьегаман Турналхо Кагерманов Олхазар а. Цхьа сахьт а дара иза доттагӀашца цхьаьна волу. Массо а агӀор хезара маршаллин дешнаш, синкъерамен беларш. Оьрсийн маттахь долукӀамел казахийн матте долура.

Олхазаран бӀаьрг кхийтира гена йоццуш лавттаху тобанна юккӀехь лекхачу дегӀахь, Іаьржачу аматахь волчу Социалистически Къинхьегаман Турпалхочун седа некха тӀехь лепачу цхьана стагах.

— Николай Ефимович, — аьлла хазахетаран мохь белла Олхазаран.

— Ванюша, хьо вуй иза? — хезира дуьхьал.

Шн доттагла маранккхира, могаш-парглат а, цлахь берш а хетта болира, вовшашка леррина хьожуш, велава дог доглуш, белш тле куьйгаш доттара.

Партин Семипалатински обкоман хьалхарчу секретарана Николай Ефимович Морозовна лаламат члогла хазхетара Кагерманов шеца кхузахь цхьаьнакхетар.

— Нохч-Глалглайн республикера веана сан доттагла, — бохуш кхечарна вовзийтира цо Олхазар.

Леррина долу самолет схьакхьачначул тлаьхьа, правительственный Дворецан аглорхьа длаомйлаелира легковн машинаш. Царех цхьанна чохь лаш вара шн ваша санна волу шн доттагла: оьрсий, нохчий. Духовни лалашо цхьаь хиларо, цхьаьна бинчу балхо члагидинера царан вежаралла. Машина тлехь схьабоглуш царна гора шуьйра, хаза урамаш, дуккха а этажаш йолу ценош, бес-бесара зезагаш, оцу урамийн шина а аглор дог-ойла глаеттина сакъераделла долу адамаш. Уьш шавш а бара там хилла. Куьг а ойбий алма-атинцашка маршаллаш лучу хенахь, комсомольски кьоналлин муьрехь шавш лелинарш дагаохура царна.

— Олхазар, 1954-чу шарахь хьан комсомольско-кегийрхойн агрегато Семипалатински областехь хьалхара меттинг якккхина дагадоглий хьуна?

— Суна цкъа а дицлур дац иза. Сэн дуьххьарлера боккха толам ма бара иза. Суна-м айса 19 дийнахь 11 эзар 812 центнер ялта эрина хилар а дагадоглу, — дозаллица велавелира иза.

Олхазар бегаш бан лууш вара:

— Николай Ефимович, суна тахана санна дагадоглу хлетахь гуттар а ахьа лелош хилла тлеюху хлума а, хьан амалш а. Тхуна, кегийрхошна, хьо члогла везара, ахьа массо а хлуманна тлехь дика некъ гайтарна, бакъдолчуьнагхьа кьийсам латторна.

— Хьо а хлетахьлерниг вац, Ванюша. Хьуна диц-м ца делла оха хьайна хлетахь иштта цле тиллар? — белш

тле кув а дуьдлуш, — воккха хилла, хьан Седано воккха-вево со. Хьалхара ког баьккхичхьана дуьйна а гуш бара хьан нийса некъ. ХIетахь хьуна ВДНХ-и медалаца а, вайн областни выставкин хьалхарчу даржан дипломаца а дина совгIаташ кьоначу стагана уггаре а лакхара совгIаташ лара мегар дара. И гIуллакх даздеш хьуна хьан це тле а йиллина долу дашо сахьт а делира моттту суна, — дуьйцура Николай Ефимовича.

Алма-Атани предприятешка, колхозашка вьодучу хьнахь, Кагермановна юх-юха дагаовхура юьртбахамехь ша кьинхьегам дIаболийна денош, халонаш, баьхна толамаш, Казахстанан комсомолан съезде делегат а хьаржина, ша кхуза вар.

...Цхьайтта шо бен ца кхьачнера халчу 1945-чу шарахь иза балха вахча. Юккьерчу дегIахь, цIулла сара санина вуткьа, малхо а, чено а Iаржвина волу кIант цкьа а сагатдеш вацара. Иртын хи тIера аренашлелорхошна мала хи хьош, цо оьрсийн, нохчийн дешнаш беламен эдеш локхура «Волга-Волга» кинофильмера массарна а езаелла водовозан йиш. Иза цкьа а ца Iа хIумма а ца деш хиьна. Баккхийчаьрца цхьаьна Iуьйре дIавовдийн гIо дора цо жаIуьнна а, мангалхочуьнна а, аренашлелорхочуьнна а. Кьаьсттана боккхачу лаамца лелайора цо тайп-тайпана гайкаш, винтикаш. Леррина хьовжура иза трактористийн балхе. Нагахь санина прицепчик тIаьхьависина меттинг Iоттаслача, цуьнан метте а хойь болх бора. Механизаторш реза бара техника Iовза луучу кIантана. Цара цуьна шайн говзалла Iамайора. ХIун хаьа, гIовича хуьлий а?

1950-чу шерашихь Казахстанехь гIарабевлла буьйцуш бара говза аренашлелорхой кхо ваша ТавтановIар. Царех Ленинан орденца совгIат динна волчу бригадира Амангелдис Семипалатински механизацин школа чекхьяьккхина волу ОIхазар ша волчу штурвальни вигира. ТIахьавлла, синкьерамен волчу кIантана «Суй» аьлла тIе тиллира цо.

Шо а далале шен хьехархочул хьалха велира Олхазар. Комсомольце Кагермановга дийхира луларчу тӀаьхьаювсучу бригадана гӀо дар. Цунах бригадиран гӀоьнча вира.

«Жаксы бала», — олура цунна казахаша. «Бакъволу бере ву», — дозалла дора нохчаша.

Комсомолан райкоман а, обкоман а член хаьржира иза. Собранешкахь, совешанешкахь Кагермановх некъ лаца беа, олий дикачу агӀор вуьйцура.

ДеакӀов кӀаьгнаш чу дуьххьара маьлхахӀуш дер дӀа-долш, областехь уггаре а хьалха и жоьпаллин гӀуллакх Олхазаре дайтира, ВДНХ-н кхин а цхьа медаль яларца совгӀат дира цунна оцу белхан жамӀаш дича...

...Кьона велахь а, кхиьна ваьлла стаг, лаккхара говзалла йолу механизатор-аренашлелорхо вара Кагерманов Урус-Мартановски районан «Красноармейский» совхозе бригадиран балха веача. Оцу совхозан куьйгалхоша Олхазаре шега вовшаштохийтира тракторно-аренашлелоран бригада. ГӀойтӀа юьртана гена доццуш бригада-на деллачу лаьтта тӀехь дӀаехьира керлачу коллективан собрани.

— Хьоме махкахой, Ӏаламат дика латта делла вайна. ХӀинцалц схьа цу тӀехь чӀогӀа ледара болх барна, кӀезиг ялта гулдина. Тахана дуьйна дерриге а хийцадала деза. Лакхадоккхур вай аренашлелорхойн сий! Вайн дайша ког юха ца боккхуш цӀий Ӏенийна Советийн Ӏедалехьа. Ледара тӀаьхье ю ма алийта вай ваьшна а.

Массара а боккхачу тидамца ладугӀура цуьнга. Вевзачарна хаьара иза воьхна, я мало йина юхавер воцийла. Бакъду, цхьаберж башха тешаш а бацара.

Директор волчоь йолу совешани тӀаьхьо чекхъелира. «Иж» цӀе йолчу шен керлачу мотоцикл тӀе Олхазар хуш, араьх ӀаржӀеллера, стиглара седарчий а серладевллера. Шен «говр» хаарца дӀа а йохуьйтуш, ойланаш йора цо. «Ца тоьу техника, цунна оьшу тӀаьхьалонан меженаш. Механизаторшка шайн говзалла а лакхаяккхийта еза...»

Аьру аглорхьа, шен аренаш йолчу длаерзийра цо мотоцикл. Жимма дла а вахана, мотор дла а яйина, ладуйгйира. Хезаш яцара тракторийн гловгла... «Ой, хлара ма тамашйна гуллакх ду?» — аьлла хийтира цунна. Трактористаш болчу сихвелира иза.

Трактор йолччохь йогуш цле яра. Хезара трактористийн аьзнаш, еттаху варзапан тата.

— Шу хлунда севцна?

— Хлокху Вахин трактор йоьхна, — дийца волавелира трактористех цхьаь.

— Лавтта дукха хан юй?

— Ах сахьт...

Тлаккха меттавеара дог давттла волу Олхазар.

— Кientий, тлеховшал шайн тракторшна. Асий, Вахассий тхавшшиммо дийр ду дан дезарг.

Гуйренан латта ахар чекхдаллалц, цхьана а клира-нах цла ца вьодуш болх бира Олхазара.

Май баттахь хьаьжклаш 15 сантиметр лакхаевллера, свеклаша гла давккхинера, гурахь дийна ялташ хийкьи-на дара. Олхазар цхьана майдана тлера вукхунна тле а вьодуш, члогла воккхавеш лелара. Малха дуьхьал берчаша дуьзна куьг а льцуш, гонаха дласахьовжура иза. «Дера дика къа ма хьегна сан накъосташа. Эрна яйина ца хилла цара буййсанаш Нанас бер санна, хлора гектар лалашьси, хих иза лабош, удобренешца хьанъеш, асарш лладохуш. Тлехдика хийкьи-на хир ду ялта».

Олхазаран сапарглат ваха йиш яра Москва, СССР-н Лакхарчу Советан сессе.

Столицехь шен депутатски декхарш кхочушдина вавлачул тлаьхьа, ВДНХ-е а, Москвзхь йинчу керлачу гйиш-лошка а хьажа ваха лууш вара Олхазар. Амма цуьнан зудчо Зараа тоьхначу телефоно дерриге а хийцийтира. «Къорано ерриге а аьлла ораматаш тлехь йолу аренаш хлаллакьи-на», — бохучу хаамо сихдира цла верзар.

Низаре ирча сурт хлосттира цунна хьалха. Лаламан

бохамо кѳиза хІаллакѳишера ховха зІийдигаш. Амма Олхазар воьхна юха-м ца велира. Кхаа дийнаххѳий, кхаа бусий кхаа сменех болх бира бригадо. Массо а хІума юха дІайийра.

Гурахъ жамІаш дича Іаламан бохам бахъанехъ йина харжаш меттахІиттийна ца Іаш, кхин тІе пайда а хилира. Оцу чІогІа халчу хъелашкахъ гулийра хІора гектар тІера 45 центнер буъртигахъ хъаьжкІаш, 27,5 центнер кІа, 24 центнер мукх, 450 центнер свеклаш, 300 центнер си-лос. Иза шн толам лара мегар дара.

Адамаш шайн бригадирах а, шайн ницкъех а тийшира.

ІойтІархойн кѳинхъегаман кхиамаш бевза кхечу республикашкахъ а, областашкахъ а. Ерригроссийски кѳий-садаларшкахъ хъалхара меттиг яккхаро, ВДНХ-н дашо а, дато а медалашца совІгІаташ даро Кагерманови корта ца хъовзийра.

1965-чу шеран декабрехъ Серноводскерчу механизацин техникумехъ тІаьххъара экзамен дІаселира Олхазара. Оцу дийнахъ дара иза: техникуман хъехархоcho «Правда» газета дІа а даржийна, студенташина дозалница дІадийшира Олхазара Денаевична Социалистически Кѳинхъегаман Турпалхочун цІе тилларан хъокъехъ долу СССР-н Лакхарчу Советан Президнуман Указ. Массара а даггара казахетарца тІараш туьйхира. Олхазар эхъ хеташ ийза а луш, велакъежара.

Шен бригаде вухавоьрзу иза. Кар-кара луш йолу масех Шен байракх, дуккха а грамоташ, выпелш, кѳинхъегаман хъуьнар билгалдоккхун долу кхидолу совІгІаташ чохъ дІахІиттийна йолчу цІечу уголока чу гулбеллера цуьнца халонийн а, диканийн а дакъа декъна берш мас-со а.

Олхазара даггара декъалбира орденашца а, медалашца а совІгІаташ динна болу шен бригадан членаш. Баьхначу кхиамашна тІехъ ца саца.Барт бира, республикехъ дуьххъарлерчарна юкъахъ Коммунистически кѳинхъегаман сийлахъ цІе тиллина, шен кхузахъ механизацин

торийн хялхелелоран зеделлачуи республикански школа дайиллина йолчу бригадо.

Дезткѡа шо кхаьчначу нанас Аманата, зудчо Зараа, воккхах волчу кланта Исас дагна боккха кхаъ хилла тлейицира Олхазарна дашо седа балар.

— Нагахь таханалера вайн доьзалан доккха деза деган хьан да дийна велахьара, — бохура Аманата. — Эрна ца дайна Советски ледалехьа кьуййсун иза буьрсачу тламехь летар...

Берриге а доьзал хьалхачул а доккхачу дозаллица хьовжура Олхазаре. Цунна хинца гечдинера шен хенахь хлусаме вогуш цахиларна а, доьзал хьаста а зама йоцуш, цо шен берриге а нишкь, хьуьнар балхана длалуш хиларна а.

Тахана кхин цкѡа а, кхин цкѡа а карладуьйлура Олхазар дика тохавалар бахьанехь юьртахь культуран Цадина а, школахь дешна бевлча глаланашка дласабаха сих ца луш, кегийчу нахах дукхамма а механизаторийн говзалла караерзош а хилар. Юьртан сибат хийцинарг, сийларам лакхабаьккхиннарг ма яра Олхазаран бригада.

Бригадиран болх бен Кагермановс 13 шарахь 1-ийна ялташледорхочун доккха зеделларг. Цунна тлехдика евза шен куйгаллина клел долчу адамийн амалш, гиллакхаиш, техника, латталелор.

Цундела цхьаммо а тамаша ца бира иза 1969-чу шарахь керла вовшахтоьхначу бахаме — «Гойтисский» совхозе директор вахийтича.

Мелхо а кьобалдора советски производствон командир дахарехь зийна, сийларам болу стаг хлоттор.

Олхазара ша ца кхоош кхочушдо халкѡо шена тледиллина декхар, цундела цуьнан гуллакхийн лаккхара мах а хадабо. Советийн махкахь бен хила тарлуш дацара ахархочун доьзалехь кхиьначу жимчу стагана иштта нуьцкѡала тлемаш довлар: 20 шо кхаьчча союзан республикан комсомолан съездан, 25 шо кхаьчча Коммунистиче-

ски партии XXII-чу съезди делегат, 26 шо кхаьчча — СССР-и Лакхарчу Советан депутат; 30 шо кхаьчча — Социалистически Къинхъегаман Турпалхо.

...Шурин — хас-стоьмийн совхозан директоран керлачу конторехь хинца а бегийла дац, шийла ю. Дерриге а дан ца кхинна. Олхазаран къастийна билгалдина сахъташ дац адаман тӀеэцарна, иза шен кабинетехь карор ву оьшуш волчунна, чу ван дуучунна неI йиллина ю муьлхачу а хенахь а. Иза хлума а хийцавелла, даг тӀе куралла йоьссина вац, хьалха ша бригадир волчул башха.

Директоран кабинета чу йогӀу свеклашлелорхо. Цо доьху шен аттана докъяр яздар. Олхазара куьг яздо цуьнан заявлени тӀе. Пенсе вахале хьалха совхозехь даьхиллелорхочун болх бсш хиллачу Даудана Iаьнна кӀора оьшу. Директора цуьнга могашаллин хьал хобтту, цхьацца хлуманна тӀехь дагавуьйлу, забарш йо. Дагна там хуьлий, куьйгалхочунна баркалла олий Iодика йо воккхачу стага.

Цул тӀаьхьа чувогӀу хӀора шарахь а «деха соьмаш» лаха дӀасаоьхуш, шена пайденина муьлхха а Iехон тӀера болчех цхьаь. Олхазарна ишттанин ца беза. Делахь а кӀоршамен доцуш боху:

— Докъярца гӀо хьуна дийр дац, ягориг цӀа ян автомашина яларх дерг-м дийца а ца оьшура. Аса хлума а кхоор дац хьанал кӀахьоьгучарна. Халзхобтуьйтун дешнаш ду уьш, делахь а нийса ду...

Олхазаран кабинетехь кест-кеста ган тарло цуьнан хьалха хилла болу гӀоьнчий, хинца тракторно-аренийн бригадан бригадираш орденашлелорхой Халидов ТӀуза, Башаев Хьасан, Зелимханов Ваха, кхиберш. Уьш богӀу цхьацца сиха долу гӀуллакхаш къастон а, хьехам оьшуш а. Цу тӀехь царна цкъа а дуьхьало а ца хуьлу.

Белхалой тӀеэцар чекх ма-деллинехь кхин хьем боцуш Кагерманов вьду аренашка а, фермашка а. 5019 гектар охуш долу латта. 80 гектар бошмаш, 600 сов узуш долу хьелий, дуккха а барамехь техника ю бахамехь. Делахь

а цу дерригенна а дуьхе кхнан, бӀаьрг тоха хан карайо Олхазарна. Цуина уллохь гуттара а ву тешамен гӀоьнча, коьрта инженер Махмудов ЯрагӀи.

— Пачхьалкхан гӀуллакха тӀехь ша кхоор волуш вац, цунах сан бӀо булу дерригенна а тӀехь, — боху Кагермановс цунах лаьцна.

Совхозан техника гуттара а кийча ю балхана, болуш бу зеделларг долу механизаторш а.

Цхьа гӀуллакх йоттаделла, масала, ша доьшуш волчу юьртбахаман институте экзаменаш дӀаяла вахана Олхазар балхана тӀера валарх, социӀ лаьттани ца хуьлу бахаман гӀуллакхаш. Цуьнан метта дӀахӀутту дукханна а тӀехь йоккха корматалла йолу Махмудов.

Коммунисташ Кагерманов Олхазар а, Махмудов ЯрагӀи а, коьрта экономист Дашукаев ВахӀид а, кхиберш а кест-кеста ган тарло бахамаллин цхьацца лерамаш бан, планаш хӀиттон цхьаьнакхетта.

Олуш ма-хиллара, кӀовсамехь кхоллало бакъдерг, ткъа оцу бакъдолчо пайда луш хилча, тӀаккха иза хьала а, охьа а лаха дезаш ма дуй.

Совхозехь бац отделенин управляющеш. Цуьнга хьаьжжина лахбина цхьацца болчу куьйгаллин белханийн барам а. Ткъа цунах бахамана хилла оа кӀезиг яц. Иза вовшахтоьхначу дуьххьарлерчу шарахь совхозана тӀебеана пайда 240 эзар 700 сом бу. Цо кхиамца кхочушдира юбилейин шарахь шена хьалхалаьтташ хилла дерриге а декхарш.

Кхин а лакхарчу дозанашка кхочур ю совхоз керлачу пхешарахь. Съездан сийина лерина цо тӀезцна керла лаккхара социалистически тӀелацамаш. Цаьрца билгалдина ду берриге а гайтамашкахула йолу заданеш тӀехкхочушьян.

Карахь йолчу хенахь совхозан механизаторех эханал сов берш коммунистически кӀинихьегаман ударникан сийлахь цӀе делорш бу, иштта ерриге а коллективо латтош бу оцу дарже кхачарехьа болу кӀийсам.

ски партии XXII-чу съезди делегат, 26 шо кхаьчча — СССР-и Лакхарчу Советан депутат; 30 шо кхаьчча — Социалистически Къинхьегаман Турпалхо.

...Шурин — хас-стоьмийн совхозан директоран керлачу конторехь хинца а бегийла дац, шийла ю. Дерриге а дан ца кхинна. Олхазаран къастийна билгалдина сахьташ дац адамаш тӀеэцарна, иза шен кабинетехь карор ву ыьшуш волчунна, чу ван дуучунна неI йиллина ю муьлхачу а хенахь а. Иза хӀумма а хийцавелла, даг тӀе куралла йоьссина вац, хьалха ша бригадир волчул башха.

Директоран кабинета чу йогӀу свеклашлелорхо. Цо доьху шен аттана докӀар яздар. Олхазара куьг яздо цуьнан заявлени тӀе. Пенсе вахале хьалха совхозехь даьхнлелорхочун болх беш хиллачу Даудана Ӏаьнна кӀора ыьшу. Директора цуьнга могашаллин хьал хойтту, цхьацца хӀуманна тӀехь дагавуьйлу, забарш йо. Дагна там хуьлий, куьйгалхочунна баркалла олий йодика йо воккхачу стага.

Цул тӀаьхьа чувогӀу хӀора шарахь а «деха соьмаш» лаха дӀасаоьхуш, шена пайдenna муьлхха а Ӏехон тӀера болчех цхьаь. Олхазарна ишттаниш ца беза. Делахь а кӀоршамен доцуш боху:

— ДокӀарца гӀо хьуна дийр дац, ягориг иӀа ян автомашина яларх дерг-м дийца а ца ыьшура. Аса хӀумма а кхоор дац хьанал къахьоьгучарна. Халахьотуьйтуш дешнаш ду уьш, делахь а нийса ду...

Олхазаран кабинетехь кест-кеста ган тарло цуьнан хьалха хилла болу гӀоьнчий, хинца тракторно-аренийн бригадан бригадираш орденашлелорхой Халидов ТӀуза, Башаев Хьасан, Зелимханов Ваха, кхиберш. Уьш богӀу цхьацца сиха долу гӀуллакхаш къастон а, хьехам ыьшуш а. Цу тӀехь парна цкъа а дуьхьало а ца хуьлу.

Белхалой тӀеэцар чекх ма-деллинехь кхин хьем боцуш Кагерманов вьду аренашка а, фермашка а. 5019 гектар охуш долу латта. 80 гектар бошмаш, 600 сов узуш долу хьелий, дуккха а барамехь техника ю бахамехь. Делахь

а цу дерригенна а дуьхе кхиан, бӀаьрг тоха хан карайо Олхазарна. Цуина уллохь гуттара а ву тешамен гӀовнча, коьрта инженер Махмудов ЯрагӀи.

— Пачхьалкхан гӀуллакха тӀехь ша кхоор волуш вац, цунах сан бӀо булу дерригенна а тӀехь, — боху Кагермановс цунах лаьцна.

Совхозан техника гуттара а кийча ю балхана, болуш бу зеделларг долу механизаторш а.

Цхьа гӀуллакх юттаделла, масала, ша доьшуш волчу юьртбахаман институте экзаменах дӀаяла вахана Олхазар балхана тӀера валарх, социӀ лаьтташ ца хуьлу бахаман гӀуллакхаш. Цуьнан метта дӀахӀутту дукханна а тӀехь йоккха корматалла йолу Махмудов.

Коммунисташ Кагерманов Олхазар а, Махмудов ЯрагӀи а, коьрта экономист Дашукаев ВахӀид а, кхиберш а кест-кеста ган тарло бахамаллин цхьацца лерамаш баӀ, планаш хӀиттон цхьаьнакхетта.

Олуш ма-хиллара, кӀовсамехь кхоллало бакъдерг, ткъа оцу бакъдолчо пайда луш хилча, тӀаккха иза хьала а, охьа а лаха дезаш ма дуй.

Совхозехь бац отделенин управляющеш. Цуьнга хьаьжжина лахбина цхьацца болчу куьйгаллин белхайи барам а. Ткъа цунах бахамана хилла са кӀезиг яц. Иза вовшахтоьхначу дуьххьарлерчу шарахь совхозана тӀебеана пайда 240 эзар 700 сом бу. Цо кхиамца кхочуш-дира юбилейини шарахь шена хьалхалаьтташ хилла дерриге а декхарш.

Кхин а лакхарчу дозанашка кхочур ю совхоз кӀерлачу пхешарахь. Съездан сийина лерина цо тӀезцна кӀерла лаккхара социалистический тӀелацамаш. Цаьрца билгалдина ду берриге а гайтамашкахула йолу заданеш тӀехкхочушъян.

Карахь йолчу хенахь совхозан механизаторех эханал сов берш коммунистический кӀинхьегаман ударникан сийлахь цӀе лелорш бу, иштта ерриге а коллективолаттош бу оцу дарже кхачарехьа болу кӀийсам.

Уьссалгачу пхеашеран тлаьхьарчу шарахь бохучу кхиамаша гойту делта дош кхочушдеш хилар.

Коммунист, партин бIаьхо, говза вовшахтохархо Кагерманов Олхазар цуьнан хьаналчу кьинхьегаме, даккхийчу хьуьнаршка хьаьжжина партин Урус-Мартановски райкоман хьалхара секретарь хаьржина цигарчу коммунисташа.

Районан хьалха лаьтта уьссалгачу пхеашеран даккхий декхарш хенал хьалха кхочушдар вовшахтухуш ша кхоа ца веш кьахьобгу цо керлачу, жьопаллин балхашь.

КОМСОМОЛ ВОВШАХТОХАРХО

«Дуьххьалла кегийрхошна хьалха
лаьтта коммунистически юкьаралла
кхолларан декхарш».

В. И. Ленин.

Чекхбаьллачу тлеман инзаре ирча томмагIнаш массо а меттехь дара. Ширчу а, керлачу а мехкдаьтта доккхучу промыслашкахь стигла кхаччалц, бIаьрг ма хIутту йогучу цIераша, Iаьржа марха санна болчу буькьачу кIуьро дог бIарздора, сингаттам кхуллура. Некъашкахь кесткеста хуьлура кIайгIалгIазкхашца бандиташца тасадаларш. Тлеман, мацаллин бала хьегначу гIаларчу белхалоша, салташа, шайн хуьлу гIо дора Советийн Iедал чIагIдеш, къайлах лелачу мостагIех гIала цIаньеш.

Мур эшна доьдура 1920-гIа шо. ХIинцалерчу Октябрьски районехь керлачу промыслан керташна, цIеношна, афишин, тумбашина тIелетийнера цхьана тайппана доцу, хьалний-охний озна элпашца яздина листокаш. И листокаш исбаьхьа кечдина дацахь а, амма царна тIе яздинчун маьIна оцу сохьта даге кхочура, цо дог-ойла гIаттайора: «Революцин цIарах! Даймахко вай декхарнийлахь до промыслаш юхаметтахIитто а, мехкдаьтта даккхар дIадола а. Кегийрхой декхарнийлахь бу Даймехкан омра кхочушдан. Кегийрхой! ЦIераш яйарна арадовла воскреснике! Цхьаь санна массо а, — вышка йолчу!»

Цхьана кIнрандийнахь Iуьйрана промыслаш юхаметтахIиттош болу кьинхьегаман эскаран бIаьхой цец а бевлла лаьттара. РегIаца йогIуш яра иттанаш кегийрхой болу тобанаш, шайна тIехула лепаш цIен байракхаш а йолуш. Дуккха а бара шайш цхьацца богIуш берш а. Схьакхьаьначара массара а доьхура шайш сикха цIе йойучу дружинашка дIаязбар. Грозный гIалара, цунна

юххерчу ярташкара баьхкинчу оьрсийн, похчийн, украин-
цийн, цхьадолчу кхечу къаьмнийн векалийн дуьххьарлера
воскресник яра иза.

Машаран къинхьегамах хьаьгна болу нефтяникаш
чlogla сакъераделла а, тамаш беш а бара шайна оццул
дукха гюьнчий бахкарна.

— Къоналла гъаьттина, хинца-м кхунах гюллакх хи-
ларх тешна ву со, — бохуш къамел дора ширачу нефтя-
ника Сумбат Алексеевич Дадайна, клац тлейнлича сан-
на, клай делла доглу шен мекхаш тодеш. — Длахьажал,
сан гюьнча Саьид-м церап лакхаринг волчух тера ду.
Жима хиларой, Iемаш волу дешархо хиларой новкъар-
ло-м дера ца йо цунна кегийрхошна тIехь куьйгалла дан.
Хьажал, хьажал, цо аьллачуьнга мел дика ладуглу, — до-
заллаш деш, реза хилла къамел дора шен накъосташка
Сумбат Алексеевича.

Ялхитта шо кхаьчначу, юккьерчу дегIал жимма лоха
волчу Саьидан поп санна шуьйра белшаш, юткъа гю-
даюкъ яра. ЦIенчу юьхь тIехь догуш дара шовда санна
цена, малх санна лепаш долу бIаьргаш. Цуьнан вола-
валарца, къамел дарца, дерриге а юьхь-сибатца билгал
гуш дара иза ша лелочух чlogla тешаш хилар.

Керлачу промыслийн электроремонтникан Казалиев
Саьидан аьрру агIор чухуларчу кисаных доллуш дара
дукха хан йоцуш Кегийрхойн Российски Коммунистиче-
ски Союзо делла долу № 2 йолу комсомольски билет.
Нохчех дуьххьара волчу комсомольцо Iаламат чlogla до-
залла дора шега кхаьчначу ирсах, эсахь бIаьрнегIар ца
тухуш вала а кийча вара комсомоло аьлларг дина.

ЦIе йойуш, нефтяин вышкийн дIасхьакхисина гIир-
саш гулбеш, шегара къинхьегаман масал гойтуш, цкъа
цхьана тобанна, тIаккха вукхуьна тIевоьдуш дог-ойла
гIаттон долу дош олуш, гулбеллачу кIенташна, мехкарш-
на юкъахь, уггаре дика къахьовьгуш, низам, вовшахтоха-
раллин хьуьнар дерш билгалбохуш, чехка лелара Саь-
Инд.

«Промыслашкахь комсомольски ячейка возшах а тоьхна, нефтяни промышленность юхаметтах ѿоттаяита берриге а кегийрхой гловттор бу аса», — бохург дагахь дара цуьнан. «Хиндолу хьоза бенахь дека, бакъволу къонахь кьинхьегамехь зело» — олу халкъалахь. Кьинхьегамехь, бѣаьхаллин гуллакхашкахь комсомольцаш дикачу аглор билгалбовлар тидаме оьцуш вара кегийрхойн къона тхьамда.

Дукха хан ялале комсомолан могларшка длах ѿотти-ра Чеккуев Мохьмад, Адамиров Решид, Хаджиев Эту. Бѣе шовзткъа сов жима стаг вара керлачу промыслашкахь (таханлера Октябрьски район) вовшах тоьхначу дуьххьарлерчу комсомольски ячейкехь. Халкъана гуллакхдарна, Советийн йезал длах ѿотторна, члаглдарна берриге а ницкъаш длабалар шайн сийлахь декхар лору-ра цара. Царех вара Казалиев Саьид а, цуьнца ихьаьна комсомоле длаэцна волу цуьнан воккхах волу ваша Халид а, хьалхарчу комсомольцех ихьаь Мидаев Даша а.

Жима хиларе хьаьжна ца лаш, кхетам болуш, каде, вуьззина къонаха вара иза. Шен доттаглашна, накъосташна юкъахь бегашен, беламен велахь а, нагахь санна Ленинан партин, революцин идеяш ларъян езаш меттиг ѿоттаелча, юха ца хьовжуш дашца, герзаца тѣтаьлра къона ленинец.

Революци хилале хьалха дийцина ца валлал лаламат хала бара нефтяникан болх, кѣезиг дара алана. Грозненски ширачу промыслашкахь 1904-чу шарахь хиллачу аварехь дуккха а лан хала йолу чевнаш йира цуьнан дена белхалочунна-нефтяникана. Дукха хан ялале кхелхира иза. Белхалоша-нефтяникаша, гергарчу наха гѣо а деш, б шеран школа чакхъяьккхира цо. Цул тѣаьхьа «Ахвердовн а, компанин а» промысле участкови телефонист вахийтира. Жимма хан яьлча, слесаран болх бечу хенахь, оьрсийн белхалошна юкъахь а, шен гергара нах болчу Нохчийчу вахча, цигарчу ахархошна юкъахь а кхири Казалиевн бѣаьхаллин ойланаш. Ша кхийина йолу гроз-

ненски пролетариат саниа, Нохчийчоьнан кьинхьестаман адамаш а дагна хьоме дара цуина. Цундела чIогIа хазаретарца тIенийцира СавIнда 1920-чу шарахь Нохчийчоьхь комсомольски ячейкаш яхкарна лерина йолу вовшахтохараллин бюро харжар.

Грозненски большевикаша куьйгалла дечу оцу бюрос 1921-гIа шо чекхдалале лахарчу, шерачу аренашкахь йуьллучу Нохчийчоьнна ярташкахь: Iалхан-гIалахь, Глой-гIалахь, Йоккхачу а, Жимачу а АтагIахь, ГIуларехь, Хьалха-Мартан тIехь, Шелахь, Гуьмсехь, ШIаами-Юьртахь вовшахтуьйхира дуьххьарлера комсомольски ячейкаш.

Таьхьо Грознехь гуьйира 29 делегато Iаламат чIогIа дог-ойла гIаттарца дIаехьна йолу областной комсомольски дуьххьарлера съезд. Цигахь хаьржира комсомолан областной комитет, билгалдехира Нохчийчоьнан комсомольцашна хьалхалаьтта даккхий а, жопаллин а декхарш.

Кхин а лакха, лаьмнашка, лаха, гIалагIазкхийн станицашка Ленинан революцин илейш шуьйра яржош, кулакашца, кIайчу гвардейцашца, Советийн Iедална дуьхьал болчу дин дIаккхехьархошца луьра кьийсам латтош боьлхура кьона, майра бIаьхой.

Тахана а саниа, 25 километр бен Грознийна гена яцара Закин-юрт. Амма хIетахь мел гена хетара иза. Говрашца, я бугIанаш йовжначу варданца вахаро гена яьккхина ца Iара и юрт. Массо а ярташкахь чIагIделла дIахIоьттина ца даьллера Советийн Iедал, бусулба динна тIехьа а лечкьаш, керлачу юкьараллинна дуьхьал тешнабехк барца, хIидланца чIогIа кьийсам латточу хьолахоша, молланаша, кулакаша, бандиташа кхераме дора дIасхьалелар.

1922-чу шарахь Нохчийчоьхь вовшахтохаза яра партийни организаци (иза вовшахтухур ю 1923-чу шарахь), цундела кьаьстIанн хIала дара кьона революционерашна комсомольцашна шайн сийлахь декхарш кхочушдан.

ГIалара юьрта, я юьртара юьрта вьодуш, цигахь агитационни болх дIахьонн кIайлаха тоьхначу тоьно вуйш,

я карахь а, тлехь а мел йолу хлуманахь дла а йохий, на-
хала воккхуш меттигаш кест-кестта инслора. Цундела
кхул хьалха а сання, Закин-Юрта комсомольски ячейка
вовшахтоха боьлхучу РКСМ-и (Кегийрхойн Российски
Коммунистически Союз) похчийн обкоман (окружко-
ман), секретаран Казалиев СаьИдан, инструкторийн-
повшахтохархойн Багрянцев Иванан, Елисеев Тимофейн
карахь трехлинейни тоьпаш, кхидолу герз дара. Мичча-
хьа хилча а бевзара уьш. Коьртахь цлен седа тлехь болу
«буденовкаш», тлехь — салтийн баьццара бос болу куча-
маш, чобьш, галифэн хечеш, когахь ботинкаш, настарех
йихкина обмоткаш, глодаюккьехь а, белшаш тлера охьа
а йоглуш — масех глап, — иштта дара церан духар.

Башха керла дацахь а, амма цлена, боккхачу безамца
нисдеш и духар тледуьйхина вара цаьрца говрийн вордан
тлехь Шаьамин-Юьртара ша дукха хан йоццуш паха дла-
ваханчу схьавоглуш волу Саралиев Гумар а.

Луьйш-олуш схьабоглуш:

— Гумар, хьо воцург оьрсичух хилла похчий гина вац
суна. Молланашна хитча мегар долуш хлума мукъане а
дуй иза? — Вела а луш, бегаш бира некъахойх цхьаммо.

— Дуьненан кьинхьегамхой берриге а вежарий бу
бохуш хьоьху вайн баьччас хьомечу Владимир Ильич
Ленина. Ткъа со кьечу похчашца берахь дуьйна цхьаьна
кхиьна, тлаьххьара сискал юьхк а тлехь суна кхонйна бац
уьш. Ширчу заманахь дуьйна Шаьамин-Юьртаи писарь
волу сан да — оьрсий Стукалюк Федор а, сан ваша
Алексей а шайн вежарий похчий сання лерина шаьамин-
юьртахоша. Дуьххьара охана деш, ялташ дуьйш-дерзош,
бакъдолчуьнгахьа кьийсам латтош суна нийса некъ гай-
тина со тлещначу, сан нихалой тайпанчу ахархоша. Муьл-
хачу кьомах ву?, — аьлла хаттар дечохь: «Нохчо», олий
дозаллица яздо ас.

Ткъа молланаша динчух лаьцна хьуна хаа лаахь, иза
а эр ду ас. Шаьамин-Юьртарчу паха харжа а хаьржина,
похчийн уггаре а хаза йол ийитина соьга. ДоттагIалла,

вежаралла мокхазал чlogla долчу тхуна юккьера барт эlloш, дош ала ца хloьттира цхьа а молла, — иза а олуш, кхамел бегаш тlера дlа а доккхуш, боккбалла а шена хетарг oлий, чекхдоккху оцу куьцехь волчу стага.

Дукха хан йоцуш Митрофанах хилла волу кьона нохчий — Iумар Федорович хиндолчух воккхавеш, шен комсомольски дог оьрсийн а, нохчийн а халкьашна дlадала кийча вара.

Закин-Юьртахь юьртан Советан цlеношкахь гулвеллера 24—25 стаг. Кегийчарна юкьахь бара 40—45 шераш хенаш йолу, шайн кхиьначу довзалшца баьхкинарш. Iаламат боккхачу тидамца ладугlура цара хьешаша комсомолах, цуьнан Iалашонех лаьцна дечу кхамелашка. Оцу кьечу кьинхьегамхойн кьаьсттана дог-ойла гlаттий-ра Казалиевн хloкху дешнаша:

— Сол хьалха кхамел динчара нийса элтира. Комсомольцаш баи а бу бакьболу кьона революционераш. Цара гlo до Советийн Iедал чlагlлеш, керла, ирсе дахар дlахloттош. Вовшахтуху ахархошна вовшашна гlo дан Iалашо йолу юкьаралла. Белхий а беш, цхьаьний лаьтта тlехь ялташ кхиор, мецачарна, эскарна ялтица гlодар, дуккха а кхидолу мехала гlуллакхаш...

СаьIида кхетачу кепара дийцира хlумнаш лечкьорца, бандитизмаца кьийсам латто безар, массаьрга а дешийтархьама ликбезаш яхка езар, дан леза кхидолу гlуллакхаш. Шен кхамел чекхдолуш цо элтира:

— Кегийн нах, накьостий, комсомолан член хин верг дlаоьцур ву ша тайна Iалашо йолчу эскаре. Цигахь хloранна герз а лур ду.

Собрание чекхйолуш гул мел велларг массо а, 45 шо кхаьчнарш а тlехь, шайн берашца цхьаьний комсомоле бевлира. Царех дукхах болчарна йоза-дешар ца хаьара. Малхо деттина Iарждемлачу, бело, гомо, жlаьвно ахкаргаш лаьхначу куьйгийн халла бен сатта ца лучу пlелга тlе шекъа а хьокхуш, иза тlетаIабора цара, шайн дехарца накьосташа яздинчу заявленешна. Цхьа а дукьбал

воцуш Закин-Юьртап дуьххьарлерчу комсомольски ячейкин секретарь хьаржира Саралиев Iумар.

«Діадийнарг тїедалаза дуьсур дац» — олу халкъа-лахь. Дуьххьарлера комсомольски ячейка вовшахтоьхна цхьа шо далале, оцу Закин Юьртахь хилла юьртахошна диддала хала долу хїетакхьлерчу хенахь тамашийна хета хїума.

Блаьстенап хазчу дийнахь и ерриге а юрт къарьеш, гловгланца дукха хан йоццуш вовшахтоьхначу ТОЗ-на (цхьаьний латталелоран юкъяраллаш) хьалха дїахїоьти-тира кхузарчу цхьана а стагана гина боцу «Болатан дин». Чан дїаяьлча низарбевлладчу юьртахошка:

— Хїара-м со вай, комсомолец Саралиев Iумар. Со ца вевза шуна? Вайна аха хїара трактор ялийна аса, — аьлла эцначу «Фордзон» тїера охьанккхира къона а, каде а стаг.

Таьхьо «Iумаран кьинхьегам» цїе йолу колхоз йира оцу ТОЗ-х. Нохчийчохь хьалхелон бахам хилла дїахїоьти-тира иза. Кхин а дуккха а шорьеллера комсомольски ячейка. Вовшахтуьйхира изба-читальни, ликбез, махкахь дуьххьарлера берийн яслеш, пионерийн отряд.

Комсомольски ячейкаш вовшахтохарца цхьаьна, вовшашна гїодаран ахархойн юкъяраллин комитеташ (ККОВ). ТОЗ-аш, изба-читальнеш, гїалано юьртана тїехь шефство делор, кхидолу, лаламат мехала гїуллакхаш вовшахтухура комсомольцаша.

Амма Закин-Юьртахь санна цхьабарт болуш дика чекх ца болура и вовшахтохараллин а, агитационни а болх.

I йойтахь комсомольски собрани йолчу хенахь, шаьш йиничу бомбица, и дїахьош йолу цїенош эkkхийта гїоьртира оцу юьртара «мурдаш». Комсомольцашна Хаджиев Суньянна а, Эсанукаев Цицална а делах тешаш вац аьлла хїоранна 100 гїаж тоха сацийра хїетакхь болх беш йолчу шарпан суьдо. Суньян ведда кїелхьара велира. Амма дукха хан ялале и шиь юха а схьалецира, шарпан окруж-

ли Урус-Мартановски суьдо чохь яккха кхоккха шо хан а туьйхира цу шинна. Грозный всанчу Еррироссийски старосто М. И. Калининна овра даллалц схьа ца хийцира ший а комсомолец.

Халонаш Иттаяларо лах ца бора комсомольчийн барам, мелхо а алсамбоккхура. 1924-гIа шо чакхдолуш нохчийн комсомольски организации 40 ячейкехь вара 1600 гергга член. Царна юкъахь бара нохчийн мехкарий а.

Партийни организации жигара гIоьнча хилла ца Iаш, цуьнан тешамен тIаьхьало а яра комсомол. Оцу шарахь кхечу 50 комсомольца цхьаьна Коммунистически партин моIаршка дIаьцу Казалиев СаьИд, цул тIаьхьа партийни организации совпартшколе деша а вохуьйту, цигара чекхваьлчул тIаьхьа РКП(б) нохчийн областни вовшахтохараллин бюрон куйгаллин балха а хьажаво.

Партис уггаре а халчу, гIуллакх тодан дезачу белхашка вохуьйту Казалиев 1925—1936-чуь шерашкахь: Нохч-ГIалгIайн «Госторг» конторап управляющий, областни колхозсоюзан председатель, обlisполкоман отделан заведующий, обlisполкоман председателан заместитель, облздравотделан заведующий, махлелоран нарком, иштта дIа кхин а. Массанхьа а ша ца кхоош, Ленинан партин гIуллакх сийлаллица дIадехьира цо. Шен декхарш кхочуш деш, дуккхаза а верна кхерам болуш меттигаш а Иттаелла цуьна. Царех цхьаь ю хIара.

1933-чу шарахь сикха кхуьу промышленность, хьалхо вовшахтоьхначу колхозийн болх толо. Цуьнца цхьаьна партис ойла йо кьинхьегамхойн садаIарна Iалашо йолу курорташ, санатореш яхкарна. ХIетахь облздравотделан заведующий волу Казалиев СаьИд шоферца Миткевич Жорница цхьаьна «Бюик» легкови автомобилан хьалха а Iаш, тIехьа Пачхьалкхан центральный больнеологический институтан (Пятигорск гIала) векалш, гIарабевлла болу Илманчаш, лъьраш накъ. Карстенс, Лангваген, Лавров а

Іаи Шуьйта курорт йилла меттигаш талла боьлхуш бара.

Сецна, шийла шовда а мелла, хінца-м длакхачна довла гергадахана аьлла хетачу хенахь, новкъо гола тухучохь баьццара дитгаш коьллаш юькъа йоллучуьра тоьпаш евтира. Титгаш долуш, татолаша тоьал кІорга хершнаш даьхна ледара бара некъ. Делахь а еха а, лелон хала а йолу машина лакха хьала а кхийслуш, чехка длаэккхийтира Жорас. Саьйда етта йолийра шен ворхлазза йолу тапча. Кхерамечу меттигера дладовлале цІехьана «эхі» аларца цхьана секундана руль длахийцира Жорас. Цул тІаьхьа, накъосташа гІо дарца, метга всанчу цо шен гайтІахь мостагІийи даьдарго даьккхинчу Іуьргана тІе куьг а диллина, кхин а тІетагІийра «газ». ТІе-хьа а вирзина, бандидаташна тапча етташ ларбира шен накъостий Саьйда. Чевина тІедиллинчу куьйган тІелгашна юккъехула цІийи тІадамаш а Іийдалуш, вукху куьйга ламчухула машина лаьллина вогІура кира саина, кІайвелла Жора. Саьйда патармаш чу доьхкина керла ехк юьзна шег далуш долу гІо дира майрачу шоферна. «Бюнк» йовьдушехь Шуьйтан больницан уьйтІа кхечира. Районни больницан заведующис Перестенкос а (тахана гІараваьлла лор, РСФСР-и заслуженни хирург ву иза), кхаьрца вогІуш хиллачу Лавровс а сихха операци йира Жорина.

Машина тІелетначу бандитийи цІераш ца йовзахь а, Саьидна хавара уьш колхозаш яхкарна, керла дахар дІахІотторна дуьхьал болу кулакаш, динлелорхоша Іехийна нах буьйла. Ламчохь дика ма вевзара кхул хьалха ТОЗ-аш, колхозаш йохкуш, бандиташна дуьхьал тІеман-чекистски операцешкахь жигара дакъалаьцна воу Казалнев.

Дуккха а шераш дІаихна хІетахь дуьйна, дуккха а хи дІадахана. 60 шо кхаьчначул тІаьхьа, къаьсттана дезчу деношкахь оду бІаьхаллин шерех, динчу гІуллакхех лаьцна ойла йо персональни пенсионеро. Нохч-ГІалгІайи

«Росбакалеян» конторан управляющий заместителя, советски правительствос дуккха а совглаташ динчу Казалиев СаьИда.

СССР а, Нохч-Палглайн автономн а вовшахтоьхначу сийлахьчу шарахь бурутохархоша, нефтяникаша шайн дашо куьйгашца латтан кюргера схьадоккхучу миллионаш тоннаш нефтаца, Социалистически Къинхьегаман Турпалхочун Кагерманов Олхазара ша ца кхоош бечу балхаца, дуьненахь а глараваьллачу, СССР-н халкъан артистан Эсамбаев Махьмудан стаг инзарвоккхучу хелхаршца, хьалхарчу классан летчицан, коммунистан, реактивни кемана тлехь лелачу Насуханова Лялин дакхийчу хьуьнаршца го Казалиевна дуьххьарлерчу комсомолйин-интернационалистийн сийлахь глутлакхаш.

Вайн республикан краеведчески музейхь гуччу метехь йуьллуш ду нохчийн дуьххьарлерчу комсомольцан Казалиев СаьИдан комсомольски билет а, «Ахвердовн а, компанин а» промыслахь цо телефонистан болх бина расчелни книжка а. Цунна юххехь йуьллу 1923-чу шарахь дуьйна комсомолка йолчу цуьнан зудчун, оьрсичун Евгения Андреевна Андрееван комсомольски билет а. Музейхь хуьлчара къаьсттана тидам тлебохуьйту оцу исторически документашна.

Комсомольски билет музей дилларх къанвелла вац Казалиев. Ша волчохь, «Росбакалеяхь» а, республикан къона тлаьхье коммунистически ойланехь кхиорехь а жигара дакъалоцу ширачу коммуниста.

Дукха хан йоццуш комсомольцашца-кегийрхошца цхьаьна кхеттачохь Казалиевс элира:

— Сан 68 шо гергга хан ю, амма суо хинца а комсомолец хета суна. Дла ца йолу сан дагчуьра «комсомольски цле», хьомс хета суна комсомольцаша деш долу дериге а глутлакхаш.

Цул тлаьхьа дагаийтира 1926-чу шарахь Москвахь хилла РКСМ-н III-гла съезд, цигахь сийлахь-воккхачу

В. И. Ленина аьларг: «Шун 15 шо кхаьчначу кьоначу не-
хан, мехкарийн коммунизм длахоттой, коммунизмехь да-
хий дезар ду. И декхар кхочушдарехь латточу кыйса-
мехь ю шун дахаран Iалашо». Иза кегийрхошка кхай-
кхира: Коммунизм кинжканаш тIера, коммунистически
брошюран тIера Iамийна ца Iаш, амма кьинхьегамехь
дакьалацарца, шаьш коммунистически моралан ойла-
нехь кхестош-кхиорца Iама», аьлла.

КПСС-н XXIV-чу съездан исторически сацамаш кхо-
чуш а беш, коммунизм длахотточу муьрехь и весет
кьаьсттана мехала декхар хилар дIаханйтира Казалиевс
кегийрхошна.

Савид Казалиевич Казалиевн дош онлда дека, цунах
чIогIа теша кегийрхой, хIунда аьлча, цо шен дерриге а
дахар Ленинан партина, вайн халкъана дIаделла хилар-
на.

НУЫЦКЪАЛА ТІЕМАШ

«Сой, Валий чІогІа хаззахетарца
доккхадє дубххярлєрчу лєтчика —
нохчичун Насуханова Лялин кхна-
мех...»

*Андріян Николаєв,
космонавт.*

Олхазарх хьабгначу дийнахь дуьйна хуьлу стаг хІа-
ваэхула тІемалеларе сатуьйсун Нохчийн Икар Сальмур-
заєв Мохьмад, ши тІам а биша Йоккхачу АтагІарчу
маьждиган момсарна тІера царна тІехь чукхоссавелла...
Стигалан єзчу кьайленин дуьхе кхна гІорта ваьхьначу
кІантана молланаша наьІалт-нажжаз кхайкхийна, пш-
тина охьавиллина. Гуделлачу адамашна хьалхха тІе-
маш дагийна.

Тахана Йоккхачу АтагІана, Грозный гІаллина, ярташ-
на, ламанан баххашна тІехула сийначу стигалахула
бІаьрг ца кхуьун чехка доьдуш го маса болатан олхазар.
ХІаваакеманан урх лавца ю Сальмурзаєви юьртахо —
Ляля Андарбековна Битарова-Насуханова, кьона нохчо,
ДОСААФ-и хьалхарчу классан лєтчик-инструктор, хІава-
акеманнийн звенон командир, коммунист. «Аьрзонан кІор-
нєш тІемалєла тІемаш ю» — бохуш ду гІарадаьллачу
плєхь. Ляля а ю курсанташ массарал а маса, массарал
а лакхахула тІемалєла Іамош, аьрзонан кІорнєх аьрзо-
наш єш.

Сатийєнна оїла-хьаша... ТІемаш хєдон тахана а гІєр-
таш болчу кІєззигчийн а доьзубьту Лялас шєн хІаваакє-
манан нуьцкьалчу, цєвоккхучу гІовгІанца кортош прах
берзо, сийначу стиганє, нєбаьхьчу дуьнєнє кхєчу кєпара
хьєжа.

Ша кхигна йогІу йол йолуш дуьйна а дийзира Лялин
шєн дєган оїланашкахь юха ца йолуш, майрра кьий-
самє яла. ХІинциалц хІумма а тосадєлла йоцчу нанна
цкьа цхьана дийнахь йобІан дєшаран кинжкахна юкьахь

кариѣра Алма-Атински аэроклубан документаш. Ама Іа-
дийча сання йнспира шен йол — парашютистска юйла
хитча. Иза йоблхура, ткъа цу глудлакхана реза боцчу
гергарчара йоле бохура:

— Зударийн глудлакх дац иза.

Амма цхьаьннаан а ницкъ ца кхечира иза шен некъах
яккха. Дуккха а халонаш Інттаелира стигала болчу не-
къа тлехъ къоначу нохчийн йолах. 1957-чу шарахъ, ма-дар-
ра аьлча, тахана а сання, цхьа ша тайпа меттиг хилчи бен
дла на оьцура мехкарий пилотан дешар деша. Ткъа и ша
тайпа прсе меттиг Лялас яккхира, юха ца йолуш ша да-
галаьдначуьнга кхача болчу лаамца.

Цкъа а дицлур дац дуьхъара ша хлаваакема дладиг-
гар. Шайш Іамийначу йолана шена хьехнарг тлехдака
хууш хиларх, цуьнна хьуьнарх шайш даггара тешаш бе-
лахъ а, амма Махачкаларчу аэроклубан говзачу летчика-
ша-инструкторша А. Черноусовс, А. Шалаевс, К. Кнышен-
кос, В. Архиреевс тлехъа ийзалуш тешиѣра цунах хла-
ваакеманан урх.

Лаяттахула жимма дла а додий, стигала хьалахьоду
«Як-18». Арахъаьжча — йнст йоцу сийна хлорд. Масех го
тосу хлаваакемано. Муьтлахъ ду иза ша дладуьгучунна.
Іеминчу бляьргаша тидамца тергалбо хьалхарчу глурсаш-
на тѣра терахьийн гайтамаш.

Цлехъана цуина гира хьалха тѣма едда йонду йоккха
ши аьрзо. Олхазарш кхералой юьстах а лелхий, тлехъа-
дуьсу. Дог ловзаделира Лялин. Царна тлехъа мохъ туьй-
хира цо:

— Со тѣмалела! Со тѣмалела! Стигал — сан доттаг
ю! Моторан гловгано къардора аз.

Нийса а, тешна йолуш а кхочушдира цо шен декхар.
Хлаваакема охъахаан лахдира, яйн лаяттах хьакхаелира
чкъургаш. Амма цлехъана хлаваакема аглор а хьаьдда
нисса юханехъа дирзира. Лаяттахула доглуш Лялас тлам
длахецнера, ткъа тлехъара чкъург къовлаялаза долу
хлаваакема юханехъа хьаьвзира. Лялас тлам шена тѣ-

озийра, охъахуучу майданара юстах делира кема. Бевда тѣбаханчу пакъосташна гира эхъ хетта, йохна юхъ а цийелла кабина чохъ Іаш йолу Ляля. «Хазаетта нохчийн хелхар деш хир ю хъо охъахуучу майданахъ!» — забарш йора кхуьнан хъехархоша, шегара даьллачу гІалато ца там бина йолчу летчицан дог ойун.

Йола хІаваэхъ хьалхара толам баьккхинчул тІаьхьа нана кхийтира по хаьржиннарг цуьнан дагна езаелла говзалла хиларх, пундела стигал езарна кхин Интарш ца йора цо цунна. Мелхо а йолана хІума ала воьлларг аладеззарг а олий сацавора. Амас слура: «Лулахочун вордана хильча — лулахочун илли ала. XX-чу бѣшарахъ ве-хаш хилча — техникаца доттагІалла леладе. Сан йоьлан майра говзалла ю. Аса дозалла до цунах!».

Иштта ши шо дІаделира, тІаккха Насуханова деша яхийтира Центральни летно-технически школе. Цигахъ Коммунистически партин членашка елира иза. Ленинан партис шех бинчу тешамо дог-ойла гІаттийна йолчу цо тІехдика доьшура. Хьалха ойланца хаалуш хилларг хІинца кьеггина кхеташ, теоретически хааршна а, практикана а тІехъ дІахІоттийна дара. Хенан хІоттам мухха хилча а тайп-тайпана хІаваакеманаш лелон хаьара йолна. ТІехдика школа чакхъяккхар билгал а доккхуш, цунна делла инструктор-летчикан диплом — йоьлан корматаллин хьакъ долу мах хадор дара.

Шуна хаьий «юханехъа пилотаж» хІун ю? ХІаваакема аркьал а даьлла, чкьургаши ирахъ а йолуш дІадахар ду иза. ДерІана хуьлуш болу Іаткъам 4—5-зза алсамболу. Корта охъанехъа а болуш доьхкаршна тІехъ дукха кха; зарна белшашна тІехъ аьрснаш хІуьтту. ХІаваакеманна урхалла дар халчу долу.

Махачкалински аэроклубехъ, курсанташ Іаморца цхьаьна Ляляс караерзайора и чолхе полет. Цу тІехъ цунна гІо дора тІехдикачу летчика, спортан мастера, хІаваакеманийн спортехула Советски Союзан цхьаьнатоьхначу

командаи хиница лакхара тренер волчу Нажмудинов Къо-сума.

Ма-дарра аълча, космическичуьнга гергга гюьрташ полчу программца тренировка йора цо. Туьйранна ялх даълча глоттура. Гимнастика, цул тлаьхьа лопенгана, батутана, турникана, хлазарна тлехь хьуьнарш леладора... Ткъа тлаккха хлаваакема леладора, лаккхарчу пилотажан кепаш караерзайора.

Насуханова Лялас хьалхара кхнам баьккхира Дон тлерачу Ростовехь. Цо хьалхара меттиг а, хлаваакема аркъала дерзийна хахкарехь летчикашна юкьахь къилбе зонаи чемпионан I-чу даржан диплом а даьккхира. Куйбышевехь иза туьйлира 36 летчика-божарел, цуина делира леррина долу датои совглат.

1963-чу шеран сентябрехь дуьххьара Москвехь дладе-хьира хлаваакеманийн спортехула Еригсоюзни кьийса, даларш. Зударий къовсалуш бара божаршна лерина йолчу лаккхарчу пилотажан программехь.

Уггар халчу, кхозлагичу хьуьнарехь дан дезарг летчикашка длахоуьйтура кеманица хлаваэ хьалабовлале хьалха. Лаккхарчу пилотажан 20 кепара 27 сурт хлотто дезара. Оцу хьуьнاران авторийн хьесап летчикан лаккхара говзалла, майралла гучуяккхарна лерина ца лаш, амма цуьнан кхоллараллин кхиар, хлаваакеманан чехкалла, лакхадалар, хлаваьлцар хьалхарчу минотехь дуьйна шен деглан ериге а межепашца хаадала, корта хьавзош долчу хьуьнاران кепаш нийса кхочушъян хаар гучудаккхарна а лерина дара, цу тле йиллинчу хьенал тлех а ца волуш. билгалйинчу хлаваан майданан дозанал арахьа а ца волуш.

Дан дезарг шена гуш хилийтархьама Лялас кехата тлехь сихха сурт диллира. Хлаваакема бертал а дерзийна кхочушъян еза кепаш цлечу къоламца билгалъехира, вуьш — сийначу къоламца. И сурт блаьргашна гуччу прибор тле длалатийра. Клез-клезиг хььцуш цхьана эшшара

газ тIе а хеина мотор муха хьпйза хьаьжира. ТIаккха хIаваакема айалуш дIадедира, тIеттIа лакха хьала а долуш. Генна бухахь дисира латта циггахь, йнсира синтем байна йовхна ойланаш а. ХIинца ерриге а ойла тIейирзирера дерригенан а нийса хьесап дарна, иерашкахь Iамийна ма-хиллара куьйгашца а, когаица а дан дезарг нийса кхочушдарна, хIаваакема инзаре чолхе тIекIел керчарх бIаьранегIар тухучу юкъяна кхнарна. Секундашкахь юстуш яра хан.

Суьдхой, хьенний, кхуьнан доттагIий летчицаш, долачуьра са а сацийна, цецбуьйллуш хьовжура хIавааэхь цо гойтучу башха хазчу а. кхерамечу а хьуьнаршка. СапарIат а, майра а лелара Ляля.

Моторо чIогIа гIовгIа а йоккхуш цкIа инсса прах стигала хьалахьодуш, тIаккха лавтта кхача доллалц гIиргIа санна охьахьодуш, юха аркьал а эkkхий, тIекIел дуьйллуш стигала хьалахьодуш лелара хIаваакема. Авиаторийн маттахь оцу кепех олу «бочки», «полубочки», «ранверсманы», «ретурнеманы», «имель-маны»...

КхоадгIа меттиг элира Битарова-Насуханова Лялина суьдахойн коллегис. Цуина совгIат дира СССР-и спортини юкъяраллийн Союзан советан йовза медалаца а, динломаца а. Билгалцаккха догIуш ду, дашон медаль яккхина йолу москвичка Розалия Шихина Лялел 0.7 очкона бен сов яьлла цахилар.

Кьийсадаларш дIахьочу хенахь летчикаш болчу веанера Советски Союзан Турналхо, космонавт Андриян Николаев. Цо боккхачу лаамца кьамел дира Лялица, цо хIаваакема муха леладот тергалдира. Цул тIаьхьа космосан турналхочо «Грозненский рабочий» газетана еллачу интервьюхь башха дешнаш элира: «Сой, Валий чIогIа хазахетарца доккхаде дуьххьарлечу летчика-нохчинчу Насуханова Лялин кхнамах, Нохч-ГIалгIайн кегийрхойн кьонахаллех а, майраллех а лавдна дуьйцу кхул хьалха а хезнера тхуна дукхазза а. Дукха хан йоцуш лаккхарчу пилотажехула дIадехьначу кьийсадаларш».

ларшкахъ Лялица цхъаьнакхетча, сайн бӀаьрга гарца тийшира со оцу сайна хезначух...»

Москвара Ляля цхъа совгӀаташ деана ца Ийра, цо цигара еара летчикаша шеца тесначу даггарчу доттагӀаллин уййраш, тренераша даггара ларар. Иза Советски Союзан цхъаьнатоьхначу командица юкъяаххийтира. Дуьненан хьалхе яккхарехъа кыйсадаларшка йохуьйтуш Испане яха бакъо луш елла виза а яра кийча.

Амма дуьненаяукъарчу кыйсадаларшкахъ дакъалоцийла цахилира — Ляля нана хила кечлуш яра. Хинца, кӀант Казбек школе фӀхучу хенахъ, доттагӀаша забар еш олу:

— Лялин «дашон медаль» дукха еза хилла, хӀунда аьлча иза... де дийне мел дели йоккха хуьлуш ю.

Дукха хан йоцуш со хьошалгӀахъ хилира сайн доттагӀий болчохъ. ДОСААФ-и летчикаш-инструкторш Ляля а, цуьнан майра Битаров Аслан а керлачу, дикачу хӀусамехъ бехаш бу. Суна иел дӀайиллира Лялас. Безамехъ ела а къежна, соьга куьг делира:

— Диканца вогӀийла хьо!

Гиллакхаца догӀуш ма-хиллара, аса дӀахаййтира оцу хӀусамехъ ирс а, беркат а шортта лавттийла сайна лаар. Хьошалла дан тӀера йолчу хӀусамнанас шайн кхоьа чогайтира суна. Цена ю чобнаш, массо а хӀума шен-шен метта дӀахӀоттийна ю. Сени чохъ телефон ю, кухни чохъ холодильник а, массо а тайпа пхьегӀаш а ю. Доккхачу хьешан цӀа чохъ телевизор а, дегӀана аьхна диван а, стол тӀе хӀиттийна зезагаш а ду... Массо хӀума а томехъ хаза,

Тхойша охъа а хьйна, хьал-де хатта кхнале горгали бека. Аслан ву цӀавогӀуш, шеца хьеший а болуш. Уьш бу Грозный баьхкина, кхеран дешархой. Тхо вовшашна дозуййту. Шайн хьехархочул дукха кегий а бац уьш. Ма хьомсара боху цара: «Иштта магадора Ляля Андарбековна». Лялин гиллакх хилла дӀахӀоттийна шайн ламош болчаьрца аэродромехъ, классашкахъ цхъаьнакхетта ца лаш, ткъа иштта дуьххьалдӀа цхъа нийсархой

саина, стоъла гонах доъзалехъ цхъаьнакхетар а. Дагадо-
гӀу суна, Лялас ша Ӏамочу, да а, нана а доцуш волчу
кӀантана «ехна» зуда ялийна. Ловзаргахъ иза оцу оьрсийн
къомах волчу кӀентан ден а, ненан а, гергарчийн а метта-
на гӀуллакх деш яра. ХӀинца а догӀу Лялига цаьргара ке-
хаташ, ший а ирс долуш даха хиъна, кӀантана ондий тӀе-
маш карийна, вайн Даймехкан стигал бӀаьрг-сирла ларъ-
еш ву иза.

Казбек шен ден шлемофон а тиллина, хьешашца лет-
чикех ловза волавелира.

— ЧӀогӀа самукъане, паргӀата хӀусам ю шуьниг, —
боху аса хӀусамдайшка.

— Делахъ а, соьга хаьттичи-м уггар паргӀат хӀусам—
иза стигал ю! — элира Лялас даггара.

Тхан къамел юкъадолу керлачу гӀиллакхех лаьцна.

— Аслана сох уггар беза «там» белира, — забарехъа
йолу иза, — кӀайчу а, цӀечу а зезагийн исбаьхъа курс.

Хабарна тӀера воцу Аслан а ца Ӏавелира вист ца хуь-
луш:

— Шун нохчийн а, тхан хӀирийн а дуккха а ду дика
гӀиллакхаш. Амма дахарехъ вайна хӀинца а новкъар-
ло йо цхъаболчу динделорхоша.

Лялас этажерки тӀе охъадиллинчу диплом тӀе хъаь-
жира со. Цо тоьшалла дора экзаменаш дика дӀа а елла
Лялас 1975-чу шарахъ Нохч-ГӀалгӀайн пачхьалкхан уни-
верситетан исторически факультет заочно чекхъаьккхина
хиларх. Шена тӀе тидам бохуьйтуш ду стаммийчу летни
книжкашна тӀехъ яздинарг а. Летчикаша-инструкторша
кхиберш Ӏамийна ца Ӏаш, амма шаьш хӀора шарахъ хӀа-
ваакеман материальни декъах, иза лелоран говзаллин
кепех лаьцна долчу а, логиках а, психологех а лаьцна
долчу а хеттаршна жовпаш ло... Ерриге а агӀонашна
тӀехъ пхиппаннаш а, деаннаш а ду. Яздинарг дӀадоьшу
аса: «ХӀаваакема лелор дезаш ю, говза а, майра а леладо
иза...»

Юург хьалхаюьллучу юкъана оха лерира: Лялас тайп-тайпана кеманаш х'аваэхула дедийна 1840 сохьтехь сов, парашютаца охьайккхина 86-зза, Iамийна кечвина 90 сов летчик. Летчика-боьршачу стага дича а Iаламат доккха хьуьнар ду иза.

Хьанна а хастам бийр болуш ду цуьнан юкъараллин г'уллакхаш а. Насуханова Ляла шозза хьаржина Грозненски г'алин Советан депутат. Иза кегийрхошца цхьаь-накхетачу хенахь даима а юьзна хуьлу зал.

Суна Ляла аэродромехь а гина, — т'аьрсиган йоца тужурка а юьйхина, шлемофон а тиллина, унташ а юьй-хина х'аваакеманца новкъаяла кечлуш. Лекха, куц долуш, т'ахъаьлла йолчу цунан т'е б'аьрг х'уттура Эццахь скульптор нисвелча, исбаьхьа адам карор дара цунна XX-чу б'ешеран йоьIан сурт шена т'ера дилла. Суна Ляла гина, ша башха тамехь тегна коч а юьйхина, дотта-г'лашна юкъахь йолуш а. Забарш а йора цо, йиш а локхура самукъане лепара цуьнан таьIна-мокхачу басахь болу ши б'аьрг. Иза гина, евзаш воццунна моттадала тарлора, г'араяьлла пианистка ю: иштта аьхна-к'еда а, хаза а ду Лялин ши куьг, эшаран мукъамех дуьзна ду цуьнан дайн, х'аваан болар.

Ткъа х'инца, фартук хьалха а йиькина, даима а санна куц долуш йолу Ляла ша чомехь кечдина жижиг-галнаш тхуна хьалха дуьлллуш йоллу...

Дуккха а шераш ду суна нза евзаш йолу, х'етте а со х'инца а ца воьлла оцу къоначу, безамехьчу зудчо кхузаманакх'елерачу х'аваакеманна урхалла до бохучу ойланах. Вуьшта, д'ахъаьжча кхиболу зударий а санна шен ц'ахь дика х'усамнана, тидаме доттаг'ла, эсала, амма човхо дезачохь бер човхош нана ма ю иза. И дерриге а ду цуьнца. Оцу дерриге а васташа цуьнга безам а бохуйту.

Лялас со д'авигира шен керлачу, баьццарчу «Волги» т'ехь. Инзаре говза лелайо цо автомобиль. Сан хеттаршна жоп дала а кхуьу:

— Хіун ю хъан уггар сатесна ойла?
— Космосе яхар.
— Хъуна безаш болу болх?
— Хіаваакема лелор. Книгаш ешар, музыке ладо-
глар, сайн кіант, йол кхиор.
— Зуда-ламанхошна хіун дика болх луур бара хъу-
на?

— Суна луур дара, сайн йнжарий — летчиаш, акт-
рисаш, нефтяникаш хилла длахуьттийла... Царах хіо-
раммо а шен дагна езаелла говзалла хоржийла, амма
атта некъаш ца ловхийла, хіора а шен халкъан хъакъ йо-
лу йол хилла длахуьттийла.

Тхойша дласхъакъаьсташ, Лялас соьга конверт ели-
ра. Цу чуьрчу кехат тлехъ яздина дара:

«Маршалла ду хьовга, хьоме Ляля! Довхачу даггара!
Хьох лаьцна дуккха а дешна аса, хьо юьйцу а хезна суна.
Чіогіа езаеллла суна хьо. Хіара кехат аса хьовга яздо
буьйсанна 12 сахът даьлча, массо а бийшанчу хенахъ.
Ляля, со а ю летчица хила ойла йолуш, хьо санна кьона-
ха а, ницкъ болуш а хила лаьа суна. Кху шарахъ бархІ
класс чекхъяьккхина аса. Амма кхидла соьга ца доь-
шуьйту дас-нанас а, гергарчара а. Хіун дича бакъахъ ду
аса?»

Ляля бала ца кхочуш юьстах лаьттар яц оцу йовлан
деган ойланна. Амма и кехат яздинчу йоле ала луур дара
суна: Ляля санна хила, тлаккха хъан ойла кхочуш-
хир ю.

ХЕЛХАРАН ПОЭТ

«Схъахетарехь, хлора стага, хлора
хъажархочо М. Эсамбаевч къегина,
хлорггерачу чулацаме хелхар стени-
ца делахь а шен кепара тѣлоцу.
Суна цуьнан хелхар — иза уггар
хьалха хелхар — театр, хелхар —
спектакль ю».

*Б. Лев-Анохин,
артист.*

Схъахетарехь, иза юха а дийцича бакъах а ду. 1964-чу шеран май баттахь Херсон глални цхьана театрехь хилла члогла цецвоккхуш долу низаре глуллакх. Херсонан культурно-серлонан училищан студенташа а, хъехархоша тлаьххъара концерт хилале хьалха Эсамбаев Махьмуде дийхира шаьш долчу хьошалгла ваглахъара аьлла.

Сакъерадаларца, студенташа хьала а глуттуш Эсамбаевга дуккха а хаттарш дарца дладовдура цхьаьнакхетар. Цѣххъана стоьла тѣ деара кехата тѣ яздина хаттар: «Мотт, сецна волчо Iамо оьший техъа хелхарш?» Махьмуд цецвелира, амма оцу сохьте жоп делира.

— Дера оьшу, дешнеа исбаьхъа, сов ма олу хелхаро — хелхарх массо а ма кхета! Шен роглехь цо а хьаьтира:

— Кхечара санна ца деш, кехат тѣхь хлунда дина хлара хаттар? Хлара яздинарг мила ву?

— Хореографический отделенехь доьшуш волчу тоьлашха волчу студентех цхьаь ву и яздина волу Барыгин Анатолий. Анатолий — мотт сецна ву.

Хаьхкина тлейоглу автомобиль тѣкхетарна члогла кхера а велла, мотт сецначу клантах лаьцна дуккха а дийцира цо. Анатолийна юххе охъа а хитна цунах къахетначу Махьмуда иза мара воьллира, дог оьцу дешнаш элира, тлаккха шен концерте кхайкхира.

Хлора хелхар чlорlа дог-ойла гlаттарца, гlараш дет-
тарца тlеовцура. Тlекхечира гlарадаьлла долчу «Макум-
ба» хелхаран рагl. Цlен, сийнан, кlайн месаш тlехь йолу
песан кeпа лlина хlума коьрта а тlллина, кхин цкъа
тlаьххъара куьзган чу а хъаьжна, кога Гlыйра сиени
юккъе велира Эсамбаев.

Дlаяйра серло. Там-там-там-там, та-та-тата-там...
бохун етта йолййра вотанаш.

Дlадоладелира хийцаваларан лlамамат хала гlуллакх.
Декорациеш яцахь а, индейски мукъамо гlодарца, шен ой-
ланаш, васт хуьйцуш цамгарех, лoжаллех адамаш кlел-
хъара доху колдун хуьлуш лаьттара Эсамбаевх. Тlаьхь-
тlаьхъа сикло цо куьйгашца, когашица, коьртаца—дерри-
ге а лекхачу, ондачу дегlаца деш дерг. Тlаьхь-тlаьхъа
хала ду стелахъаштиг санна сикха йолчу цуьнан меженаш
тlехь бlаьрг сацо. Массо а хlума ягош йолчу цlаро сан-
на, йийсаре бо хьовсархой, хъерабовлчу тlебоху уьш «Ма-
кумбас».

Лергаш а, бlаьргаш а дlа а къевлина «Хьо вен ма
вехъа, тоьур ду хьуна!» — аьлла мохь тоха дагадогlура
цхъаболчарна.

Ткъа хелхаран кlеж кхин а чlагlлуш лаьттара. Хала
дара садаккха, дакъаделлера балдаш. Хорша еача сан-
на, шен боцуш санна дlасакхуьссура корта, цхъанамет-
техь дlаьндарг санна хьийзара, хъераваьлча санна дlа-
сауьдура. Цlеххъана низаре ирча мохь а баьлла, иза
охъавуьйжира, шеца къиза синош дlа а хьош.

Дlакъовлу кирха. Зала чохь стагга а воцуш санна
тапъаьлла ду. Адамаш метта догlуш дара.

Тlаьххъара а чlорlа гlараш детта долийра. Цlеххъана
хезира лергаш кьордеш долу цlорlа:

— Махьмуд, аз!

И мохь оьзда ца хеттачу хьовсархоша балконе юха а
хьоьжуш, бехк баккха гlертара «хулигане». Амма мохь
юха а хезира:

— Махьмуд аз! Махьмуд, аз!

Цлеххъана цхъа гловла нккхира, мила а кхеттхъ а цхъа охъакхетначух тера долуш тата делира, цуьнца цхъаьна цловла а сецира. Чловла корта лаза а баьлла, кхетамчуьра а ваьлла охъакхеттарг Барыгин Анатолий хиллера.

Эсамбаевс хлумаьш хуьйцучу (гримуборни) чу валийра Анатолий, цуьнна гонаха хьийзара кхерабелла цуьнан накъостий. Вовхна воцчу Махьмуда катохна графинсхъа а эцна, хин цинцаш детта долийра Анатолийн юьхtle.

Вовлуш метта веара клант. Шена тлехъ лаьтташ Махьмуд а гина, саца а ца луш сиха къамел дан волавелира иза:

— Махьмуд, совга юха а хабар дийцало! Хезий хьуна?..

Цо дехха къамел деш, цхъа а ца хлуттура иза юкъях-ваккха. Анатолийга а хьовжуш велакъежира хиллачух воккхавеш волу хелхарча.

Чубаьхкина лаьттачу Анатолийн накъосташка а, бухабисинчу хьовсархошка а, театран белхахошка а цу хьокъехъ шена хетарг дийцира Эсамбаевс.

— Хлара глудлакх Бразилехъ хиллехъ, со чародей вац аьлла совга кхеталур бацара бразильцаш, хлунда аьлча, цигахъ «Макумба» хелхарца тамашкина баккхий ницкъаш лоруш хиларна. Вай кхеташ ма хиллара, хилларг кхечуьнца доьзна ду — оцу хелхаран исбаьхъа ницкъо клентан ойла глаттийна хиларца.

Цу шиннах воккха ши доттагI хилира. Барыгин Анатолийс артистана совглатана деллачу шен суьрта тлехъ яздина ду: «Со товнинчу Эсамбаев Махьмудана...»

Дуьненан искусствон исторехъ ша тайпана тамашийна хлума ду — хелхаро адам цамгарх тодар, хелхар — ловран метта хилар. И глудлакх дуккхаза дийцира ловраш-психиаторша, ткъа «Воинствующий атеист» цле йолчу Украински журнало зорба туьйхира цунах лаьцна дуьйцуш йолу йоккха статья а, медицински Инлманийн

доктора лъоръ-психиатора Н. Я. Завилянскийс язйина
комментареш а¹.

Цуьнан комментареш Илманан буха тлехъ язйина а,
Галамат боккха чулацам болуш а, Эсамбаевн хелхарийн
дикалла ша тайпана аглор битгалйоккхуш а хиларна бок-
кха тидам тлебохуйтуш ю. Цундела хъовсар вай лъоръ-
психиатора бохучуьнга:

«Кхеравелча дукхах долчу аглор мотт хлуида соцу?
Адаман уггаре а чолхе функци ю мотт. Мотт а, цуьнца
цхьаьна йоглу логически мышлени а адаман бен кхечу
цхьана а дийначу хлуманийн йоцуш, кхечу сигнальни си-
стемана юкъа йоглуш ю. Цундела психически травма ба-
хьанехъ сецнера Барыгин Толикан мотт.

Цуьнан невроз кхоллалуш а, дарба хуьлуш а коьрта
дакъалецира эмоцеша. Цкъа хьалха кхераваларан эмо-
ци яра, ткъа цул тлаьхьа хелхаран сийлахь-воккхачу гов-
занчан искусствос низарваккхаран эмоци. Дин ца дер
вай Барыгин хореографически отделени дешархо хилар
а, хелхаран говзалла ламор цуьнан Галашо хилар а. Эсам-
баев Толига тидамца, доттагIаллица хьажаро иза това-
лтийтаран бух кечбира.

Цул тлаьхьа концертхь артистан искусствос дог эмо-
ционально ир-кара хIотторо меттан системана тлехъ куьй-
галла дечу хьен чкъоран хьалха лахбелла хилла болх
шен метта хIоттийра. Кхузахь делера довсенина цхьа а
тамашийна хлума дац...»

Оцу исбаьхьа хазчу, эмоциональни, пластични риту-
альни хелхаро кIант товарца довзна ала дезаш цхьа хлу-
ма ду: динан боданера, храмашкара иза а, кхидолу а
хелхарш схьа а даьхна, искусствон сирлачу храмашка
кхачорца адамийн эстетически марзо кхочушъярца док-
кха гIуллакх до Эсамбаевс. Вайн атомни а, космически
а блешарахь хила дезаш долу нийса гIуллакх ду иза.
КIорггера хьекъал, лаккхара культура йолчу постанов-

¹ «Восниствующий атеист». Кисн, 1964, № 10.

шикаша, артисташа тѣлѣткъам барца хьалха динца, культови обрядашца доьзна хилла долу иллеш, хелхарш хийнца шайн маьйна хийцина искусствон шедевраш хилла длахуьттуш лавтта. Тайп-тайпанчу къаьмнийн оцу иллешкахь, хелхаршкахь гуш ю адамаллин истори, гонаха долчу дуьненах, таламах лавтна хеташ дерг...

Цаьрца ю дахарехь кхоллаелла йолу ойланаш, дагатуьйсу сирла хиндерш. Уьш члогла поэтически а, философски а кlorге йолуш хуьлу.

Цундела и хелхарш а, иллеш а дин адамашна юккьера дладаьлча а дехар ду.

Хьовсур вай, хлуи къайленаш йохку те-хьа оцу тамашийначу искусствоча?

Сцени тѣхь Эсамбаев Махьмуда хьовсархойн дог-ойла длаьцуш долу цуьнан хелхарш классически балетах а, эстрадин хелхарх а ша къаьсттина лавтташ ду. Монсееви халкъан хелхаран ансамблан исбаьхьаллин принципашна цхьаьна доглуш дуккха а хлумнаш ду цуьнан, амма цунах а башха тѣра дац Эсамбаевн хелхарш.

Эсамбаев ша цхьаь хелхаволуш ву. Цуьнга хьаьжжина ду цуьнан декхарш, цуьнан хелхарийн чулацам. Цо шен и хелхарш кхуллуш пайдаьцу ша тайпанчу глрсех. Дуьнене, дахаре хьежар а, иза шен искусствехь гайтар а ша тайпана тамашийна ду цуьнан. Эсамбаев цхьаннах а тѣра вац.

Иза массарех къаьсттина ву арахь гича а. Шовзткъей итт шо кхаьчнехь а, цуьнан лекха дегI къоначу, ондачу стеган санна ницкъ болуш, цулла сара санна сетталуш а ду.

Сцени тѣхь цо дог ца оьцуш цхьа а хьовсархо ца вуьсу. Ца довззал вовших тѣра доцу тайп-тайпана халкъийн васташ кхуллу цо. Адамийн тайп-тайпана ойланаш карахь йолу бакъволу паччахь лара мегар ду иза. Дерриге а дуьненан аьлла дукха хелхарш хаьа Октябрь бахьанехь паргIатонан хазакетар, кхоллараллин хазакетар хигна волчу нохчийн халкъан клантана. Хiorа къечу

кыинхьегамхочун ыла чу ире кхачийтархьама шен кара герз ийцира Махьмудан дас, 1алсолтас. Шен халкъан, берийи сирлачу кханенах тешаш вара иза. Йоккхачу Ата-глахь керла дахар д1ах1оттош г1одан веайчу цуьнан дот-таг1чо оьрсичо. Юданов Владимир Петровича белша г1е куьг а дуьллий, олура цуьнга:

— Хьайна гур ду-кх хьуна, 1алсолта, вайн бераша кхин а даккхий г1уллакхаш деш. Жима Махьмуд хелхавала юкьанккхича, хазахетий ч1ог1а т1араш тухура цо. Махьмуд х1етахь дуьйна а хелхавала лууш вара. 1алсолтас шен 1аьржа мскх а хьийзош, шен дагахь олура: «Кхуьуш ву бакъволу бере».

Амма шен к1анта, нохчочо Эсамбаев Махьмуда ткьей итт шо даьлча океанал дехьа а ваьлла, Венесуэлахь. Колумбехь, Бразилехь, Чилехь, Аргентинехь, Мексикехь, революционни Кубехь шен искусство а гойтур ю, цигахь иза а, цуьнан хелхарш а 1аламат ч1ог1а хесталеш дуьй-цур ду аьлча тешар вацара 1алсолта х1етахь.

«Советски балетан седарчий» ц1е йолчу балетни труппа юкьахь бара гоььялла йолу советски балерини. СССР-и халкъан артистка, Пачхьалкхан совг1атан лауреат, С. М. Кирови ц1арахчу операн, балетан Ленинградски театран солистка Наталья Дудинская а, Йоккхачу театран прима-балерина, РСФСР-и заслуженни артистка Ирина Тихомировна а, РСФСР-и халкъан артистка Станиславскийи а, Немирович-Данченко а ц1арах йолчу театран прима-балерина Виолетта Бовт а — верриге а 12 стаг, царех дуккха а болчийи ц1араш евзаш ю вайн махкахь а, цуьнан дозанал г1ина арахьа а.

Дозанал арахьа советски искусствон сий лардан кечлуш болчу балетан уггаре а тоьлашха болчу артистийи оцу сийлахьчу коллективе кхайкхира Эсамбаев Махьмуде а.

Бехха некъ бинчул т1аьхьа, ша юьхьар лаьцначу некъан хьалхарчу пунктехь — Венесуэлан столицехь Каракасахь лаьтта охьадоьссира х1аваакема.

Бленнаш адаманш даьхкинера Советийн махко бахкий-
тинчарна дубхал. Ткъа Венесуэльски академин балетан
артисташа, коьртехь шайн куьйгалхо Марго Кантрерос а
йолуш, аэродромехь буйса а яьккхинера, хунда аьлча
хорш цхьа де-буйсанна тлаьхьабисинера. Вовшийн дев-
зинчул, мара лилхинчул тлаьхьа машина гала яха нов-
къа елира. 70 километр гергга некъ бан безара. Реглан
басошкахь лаьтташ тиша ценош дара, цу тайпана херц-
ца йохкуш йолу лапгланаш яра Карибски хордан берда-
ца кхин дла а бечу некъан аьтту аглор а, аьрро аглор а.
Махьмуд ца кхеташ хьовжура цаьрга, Марго Кантрерос
кхетийра цунах:

— Цхьаболчийн долахь небоскребаш ю, ткъа ву-
кхеран хлумма а дац. Иштта бу тхан мохк.

Тлаьхьо, глале хьовжуш, цунна гира низарвоккхуш йо-
лу башхаллаш. Керла Каракас члогла яржош, хаза йинна
ю. Гобаьккхинна ирх ийна лаьтташ ду тлехдаккхий це-
нош-небоскребаш, глала юьзна ю кхузаманан автомо-
билаша, коьрта долчунна США-хь йинна йолчу. Церан
болам сел боккха хиларна, машинахьчул сиха глаш кхо-
чур ву хьо театре.

Хазачу кхузаманан урамийн шинна а аглор, глашлой
лелачу некъашкахула уьдуш лелош ду эглна бедарш
тлехь йолу ах дерзана, когашиуйра бераш. Оцу члогла
хьал хилар гуш долчу хьолехь и бераш сагладехаргех
ловзаш ду моттало юьхьанца. Амма иза иштта дац. Цара
шуьга доьху шайгара газета эцар, я хьайн мачаш цланъ-
ян нурба далар. Длавоьдучун керара схьа а йоккхий, цо
эцна хлума отеле кхаччалц длаьхь цара. Цунах дехаш ду
миска бераш.

Советски балетан хьокъехь цхьаь дуьйцуш мохь бет-
тачу ишттачу клантера газета ийцира Эсамбаевс. I-чу
июнехь йуьйранна гочдархочо гледира «Универсаль» це
йолчу шайн газета тлехь корреспондента Израэль Пень-
яс язdechух кхета. Статьян це яра «Советски балетан се-
да. Нохч-Глалглайчуьра стаг». Прогнозан амал йолуш

яра иза. «Халкъан хелхарш дечу артисташна юкъахъ вайн тидам шена тѣбохуйтуш ю Махъмуд Алисултанович Эсамбаевн цѣе...»

...Оцу царяхъ схъакхеташ ю «Цѣа эзар цѣа буйса» туьйранашна тѣрачу бусулбанийн принцехъ а, турпалхойхъ а еггалуш йолу хаза хьожа.

И цѣе «халкъан артист» бохучу царца цѣаьна поглуш гарна, классический, романтический балетан хелхаран лиризмаца вайн дегѣ зуз доуйтуш дацахъ а, амма вай шѣга сатуьйсун долу, шена чохъ хазалла бакъдолчуьнца нийса цѣаьнайоглуш долу дахаран хьелаш хиларе хилица а хьовжуш Iаш долчу вайна массарна а сел пайдехъа а, оьшуш а болчу, маттахъ хъабаза болду ницкъийн юьхъанцарчу кхоллараллин шовкъаллийна тѣе ваьш духа дерзон долу хелхар гург хиларх йолчу деган йовхонехъ чѣагѣло вай.

Адаман ша санначуьнца долчу эшалур доьчу вежараллин дубъха, инзарен тамашѣначу гѣуллакхехъ дубъзинна долчу дахарна вай герга озон долу искусство... иза ца хѣоттор те-хъа вайн тидамана хъалха Нохч-Гѣалгѣайчуьрчу стага?»

«Муниципал» театрехъ хъалхара концерт йолаяладе хъалха. «Советски балетан седарчий» труппан импресариос Омар Бускняссос, хаалуш сунтем байна а волуш, схъаханйтира США-ра а, Испанера а, Европан, Американ дуккха а мехкашкара а хъалдолу наххий, дипломаташший самолеташна тѣехъ деррина концерте хьовса баьхкина хилар. Дерриге а гастролехъ леларан кхиам хъалхарчу концертахъ бозуш бара. Цу тѣе а, «шийлачу тѣе-ман» дуккха а шерийл тѣаьхъа кхуза баьхкина дубъхъарлера артисташ а бара уьш.

Концерт дѣайолаелира Ирина Тихомироновас а, Адоль Хамзина а «Лебединое озеро» цѣе йолчу П. И. Чайковскийн балетана тѣера «адажно» хелхар дарца. Хьовсархоша дика тѣенийтира и номер. Сцѣпи тѣе цул тѣаьхъа Эсамбаев вѣлира, шен «уьрсанца таджикски бѣаьхаллин

хелхар» деш. Буьззинчу ницкъаца дора цо хелхар, дуьх-хъара а, глаьхъара а деш саниа. Зала чохь болчара ла-ла-мат дика тейицира и хелхар. Иштта, йол-йолуш хъала йолура программа. Хьовсархой кхетарна тлеттла алсам герга обхура. Хьалхара отделени чекхъяьккхира Наталья Дудинская а, Владилен Семенов а. Цара деш дерг «Дон Кихот» балета тiera «Па-де-де» хелхар дара.

Наталья Дудинскаяи варнаци йолаелча чlogla тлараш а туьйхира зала чохь.

Чохъхъара цхьадолу кьовлабелла хилар дладелира вайи артистийн, доттагладлин хьал хааделира царна, башиа хьуьнар — дог-ойла айъаялар кхечира цаьрга.

Шолгла отделени а ишттачу айъамехь длахьош яра. Концерт чекхъяьккхира «Дашон дела» цле йолчу хелхарца — туьйранца. Ганг хин тулгелеш Эсамбаевс пхьаьрсашца гойтуш йолчу меттигна тiera дладоллийна хелхар чекхдаллалц ца совцош тлараш деттара. Кхузарчу меттигашкахь ца хиллачу кепара кхиам хуьлуш чекхъелира концерт.

Шолгачу дийнахь баккхийра кортош а бохкуш газеташа яздора: «Стиглахь лнэпарца догуш дерш дац седарчий, бакъонца долу седарчий Венесуэлан стигланна клел, Каракасехь ду — балетан дийна советски седерчий. Уьш сел дика а, хаза а ду. Уьш саниа гениальни хилархъама, цара саниа бедарш тлеюьйхинна а хила деза. Цаьргара мода схьаэца!» Иза яздора уьш схьакхаьчначу хьалхарчу дийнахь, советски артисташ чомехь йоцу бедарш юьйхина бу, бохуш длахьедеш хиллачу газеташа.

Къоман хелхаршка хъажан лиира Махьмудана. Венесуэлан тоьлашха болчу хелхарчаша гайтира цунна шайн искусство. Латинноамерикански хелхарийн дог парглатдоккхуш парглатен хиларо а, чохъхарчу йовхоно а, хазалло а, лалашонан хьекъало а, ойланан оьздангалло а цецваьккхира иза. Халкъан фольклорана тешамен хиларо къоман культура ларийина «рок-ролл» цле йолчу джазови хелхарх а, кхечу зенечу инфекцех а. Хазачу илленца а,

стихашца а — хелхар дан ша тайпана дехарца деш долу
къоман хелхар цена а, поэтични а долуш дена. Цу тай-
панчех цхьаь дара шиммо деш долу «Хоропо» цле йолу
хелхар. Узбекски ССР-и халкъан артисткаца Кариева
Бернараца цхьаьна Махьмудана Iамъ а дира и хелхар.
Царах длакхийтира Палнашвилини царахчу операн, ба-
летан театреца Грузински ССР-и заслуженни артистаи
Алла Двали а, Вахтанг Гунашвили а.

Концертех цхьаь чекхийолуш венесуэльский къоман
хелхар дира цара. Дладолуш йоле хелхар даре кхойкхуш
испански маттахь лекхире: «Тулгено берд ма-хьесттара,
малхо латта ма-хьесттара, иштта хьобсту ас хьо блаьр-
гашца — хелха дала вайша». Тлаккха хьовсархой тебер-
зийра церан шайи хелхарца.

Халкъо ирахь а лаьттаи декъал бора советски арти-
сташ. Массара а каранийцира кIайи йовлакхаш. Музыкан
мукъамца дIаса лестадора цара уьш цкъа аьрру агIор,
тIаккха аьтту агIор, бIеннаи кхокхий тIема довлуш са-
на. Массара а маьхьарий деттара «ДоттаIалла!», «Дот-
таIал-ла!», «Юха де хелхар»!

Шайгахьа баьхначу хьовсархоша деттаи маьхьарий а,
тIараш а долуш юха а дира хелхар. Хелхар чокхдаьлчауш
тIаьхьа, ховсархой, блаьргех оьхуш хиш а долуш, хьалха
дахийтина куьйгаш а долуш сцени тIе буьйлабелира.

Оцу секундехь берриге а кегийрхойи куьйгашца хьа-
лаайбина, карара кара луш зала чухула дIабехьира ар-
тистаи. ТIаьхьара а айIина грим дIайоккхучу цIа чу
вехьира Махьмуд. Цуьнан карахь яра сувенираш, шай-
на тIера схьа а йохуш цуьнан кара а киснашка а Iиттина
йолу. Галстукаш, запонкаш, мехий зударийи доьхка а.
Уггаре а деза совIат дара, билггала, хелхарийи къоман
костюм а, дешех дина долу роза-зезаг а.

Газеташа яздора: «Венесуэлынаша карахь арабохура
советски артисташ». «Вай долчу баьхкича, американски
седарчашна ахча бен хIума ца го, ткъа советски седар-
чашна вайи дог гина, цара дира «Хоропо» цле йолу вайи

къоман хелхар, вайн халкъо и хелхар деш ма-хиллара, цо чул хаза а, даггара а». Эсамбаев карахь айънна дла-хьош волчу хенахь даьхна долу сурташ тлетуйхира газеташна.

«Трибуна популяр» цле йолчу газето 1959-чу шеран 13-чу июнехь яздора: «Хоропо» хелхаран ритм чехкка кара а ерзийна, Кариева Бернаран а, Эсамбаев Махьмудан а дайчу когаша къоман синкьерамечу хелхарца сцена егйира».

«Насьональ» цле йолчу газето 1959-чу шеран 14-чу июнехь зорба туьйхира артистан шен ойланаш: «Хоропо» хелхар дан Iамош со волчу хенахь, дог доккхадеш дара сан», — элира Эсамбаев Махьмуда, — гIараваьлла волчу халкъан хелхарш дархочо. ХIокху деношкахь цо кхечу советски артисташца цхьаьна репетировать дира вайн хелхар «Венесуэльски хелхаран» ансамблан куьйгаллица».

«Тхан дегнашна там хуьлу, и хелхар деш тхьаш юкъадовлуш. Тхуна хаалуш ду иза, амма ритм а, болам караберзон тхан ницкъ кхачарал совнаха, манеран хазалла схьалаца а еза».

Оцу «Насьональ» газето 8-чу июнехь иштта мах хадийра артистан программни хелхарийн: «Къаьсттина хьахон дезаш ду халкъан хелхарш шайш дарехь Эсамбаев Махьмуд билгалваьлла хилар. Боккха безам теберзийра цуьнан таджикски а, эрмалойн а хелхарша».

Советски балетан седарчий баха беза шолгIа пачхьалкх Мексика яра.

Iаьржачу аматахь, хаза, синкьерамеи яхьаш, кIайн къега цергаш гучуйохуш къежарца, доттагIаллин мара хелхарца — иштта тIенийцира хьеший мексиканцаша шайн столицехь Мехикохь.

Мексикан гIарабевлачу хелхарчашца Лезеллье Хо-сефинаца а, Пуентре Оскараца а Эсамбаевн доттагIаллин, хьошадла тасаделлера Москвехь дуьйна а. ХIетахь

уьш болчу хьошалгIа ван дош деллера цо. ХIинца и цхьаьнакхетар хилира.

Машинийн эскорт столицан центре дIаяха новкъа елира, майданахь лаьтташ бIеннаш адамаш дара. Массеран карахь гитараш бара, тIеюьйхина кьоман бедарш, коьртахь сомбрераш.

— Хосефина, иза хIун ду, буьйсанан маскарад-м ян иза? — хаьттира Махьмуда.

— Уьш — марнячаш-музыканташ а, иллешалархой а бу, мицца хенахь а йолах ловзарга а, шуьне а биган тарлуш болу, иллеш а бохуш самукъа даккхийта. Уьш гуттара а майданашкахь хуьлу. Адамашна синкьерам а боккхуш, шаьш а сакъоьру цара. Уьш иллешна а, хелхаршна а кхоьल्लीна бу.

Машина сацйира цара. Царна тIе хьаьлхира адамаш. Боккха, готта гобира машина. Шайн мехкан гIарабевлла болу артисташ бевзира царна. Хосефинас элира:

— Со ловзарга йоьдуш яц, ткъа вайн хьоме хьеший, Советски балетан седарчий отеле дIаэцна йоьдуш ю. ХIинца хан яьлла, садоIун хан ю.

Марнячаша цхьана озаца санна элира:

— Цхьана минутана собарде.

Цара массара а цхьаьна элира Мексикан дукха дезаш долу «Ла палома» («Кхокха») цIе йолу илли.

Стигларчу беттан а, седарчийн а серло дIаоьра гIалин неоновн лампанийн серлонца. Тайп-тайланчу кепехь хIиттина лаьтташ бара марнячаш, Iаьржачуй, боьманчуй басара, хазъеш сир лаьцна йолу кьоман бедар тIехь, коьрта сомбрераш а техника. ХIораммо а гитара локкхура, шайн гIаьттина дог-ойла юьззина тIейохуьйтуш илли а олуш. Даггара, нуьцкъала декара илли. Майданна тIедогIучу урамашкахь болам сецнера. Адамашна дукха хенахь дуьйна ца хезнера иштта олуш долу илли. ЦIеххьана илли хезна дIатийнера адамаш. Дерриг а дуьнеийна и илли хезийла лаьара Махьмудана, советски адамашна

доттаґаллин, машаран, вежараллин сийина долу илли мексиканцаша доггахчу безамца олуш хилар а хаалуш.

Берриге а машинаш тiera охьабиссира. Шина сохь-техь гергга иллеш беҳиря мариячаша, наггахь бен ца бо-гуш болчу хьешийн самукья а доккхуш.

Кхин дла а болу некъ глалли йнестошка боьдуш бара. Хусамдайша сацамбира Мексикан кьипхьегаман ада-маш муха деха гайта. Хьешашна хетарехь, хьуьнихахь йо-лу и човь аьхкенаи дача санна ерг яра. Эрз буцуш дина ду пенаш, лакхара охьа кхозуш ду даккхийра глаш, цленкья юккьехь лаьтташ дечиган стоьлаш яра, тлетесна шаршо а йоцуш. Кхача хьалха ма билланехь 10 мариячи пеара. Цара бечу балхана ял ло царна гуттар а, амма тахана шайга ахча кховдийча оьглазгюр бара уьш.

Доттаґлийн самукьадоккхуш бара уьш. Локкхуш Мек-сикан ладуглу эшарш а йолуш, кьоман кхача — кхех-кийна кховш а, монсах дина хьокхамаш а, кхин клон кеч-бина кхачанаш а бууш бара берриш а. Мексикан дерриге а халкь ду хелхарш дукха дезаш: дегI куьцехь ле-лош, хаза, тлехдика хелха бовлу уьш. ПаргIа-тоне, дахаре, синкьераме глертар ду цаьрггахь гуш. Цу тайпанчу аудиторина хьалха дог ца деттадала йиш а яца-ра. 16 эзар стаг ховура Iаламат йоккхачу зала чу. Кон-церте хьовса баьхкинчара массара а тараш деттара царна, куьйгаш лаза довлалц. Ерриге а номерш Гава-нехь санна боккхачу айьамца длахьош яра.

Зезагаша юьзнера сцена а, гримерин човь а Хадлаза куьйгаш ловцу, доттаґаллица маралелха.

Концерт чекхьяьлачул тлаьхьа Хосефина Левелльес Эсамбаевн а, Виолетта Бовтан а дехарца царна гайтира мексикански халкьан хелхарш. «Харабио тапатно» — нштта олура, царна кьаьсттина дезаделлачу керлачу хел-харх.

Буьйса юкьал тлех яххалц Iамийра керла хелхар. Туьйрре, гоьваьлла волчу хелхарчица Эктор Финкаца цхьаьна еара Хосефина.

Хелхар Іамор дІадехьира Мексикан хелхарийн Академехь. Деа дийнахь Іамийна делира хелхар.

Зорбатовхна арахецначу концертан программн тІехь тІаьххьара номер билгалїйна яра — «Сюрприз», аьлла.

Делкьал тІаьхьа советски посольствехь тІезцар хилира Мексикан културан деятелийн сийшна. Оцу тІезцарехь вара: серлонан Министр Хайме Торрес Бодет а, хьалха республикан президент хилла волу Ласеро Кардекас а, художник Альферио Сикейрос а, кинорежиссер Измаило Родригес а, кхиберш а.

Циггахь гергарло а тесна, Махьмудан доттагІалла тасаделира «Мексикан стиглана кІел» а, «Мексикан серенада» а цІераш йолчу кинофильмашкахула советски хьовсархошна евзаш йолчу, гІараяьллагчу иллиалархочуьнца Расита Кинтанаца а, иллиалархо а, кинон артист а волчу Антонио Эгильярца а. Царна хаа лууш дара:

— Хабарш даьржина, тховса аша мексикански хелхар дийр ду бохуш, бакъдуй иза?

— Билгала и хелхар дийр ду оха, концерте дуьйлашу, — кьамел долчу хенахь цаьрга концерте кхайкхира Махьмуда.

Расита Кинтана сара шен мариячашца икхьяьна, бовмашчу басахь йолу кьоман костюмаш тІехь йолчу, Антонио Эгильяр — шенчаьрца Іаьржа костюман юьйхина болчу.

«Сюрприз» цІе йолу номер йолаялале хьалха и мариячаш сцени тІехь шина агІор дІахІиттира, кхечу музыканташца цхьаьна «Харабио тапатно» цІе йолчу хелхаран йиш а лекхира цара. Товш тІеюьйхина хаза мексикански костюмаш а йолуш хелхар дІадолийра Эсамбаевс а, Бовта а.

Муьлхха хелхар Іамон Эсамбаев доллачул хьалха хьожу хелхар дечуьнан юьхье, цуьнан бІаьргашка. Циггахь цунна девза хелхар деш волчуьнан дог, цунан ойланаш. Духовни кІоргалла а евзий, цо атта карадерзадо куьйташца башха хаза болам бар а, когашца чІогІа чехка

болх бар а, бакъонца долчу халкъан хелхаран ерриге а чолхе технологи.

Иза хилира кхузахь а.

Жима стаг а, йол а новкъахь цхьаьнакхета, тлаккха вовшийн блаьргашка хьовсу, -- церан ерриге а зле вовшашка хьовсарехь ю. Церан куьйгаш вовших хьакхалуш дац, амма церан вовшашка хьовсаро муьлххачу а маралелхарал, дийцарал дика гойту церан дагахь дерг... Ало-эн лаламат даккхийрачу глашах къаьркъа кечдар ду длахьош... Жимма маларан кен хилла долу уьш шиь каден хиларехь а, дегI хаза делорехь а, ницкъехь а, ритмичностехь а йохье дуьйлу... Тлаьхъара йола, толам баккхаран ойланехь коьрта длатуьллу, хелхар дладолалуш лавтта охьакхьоссина хилла сомбреро. Хелхар-йохьалла, хелхар-дуэт, мексикански халкъан дахарерчу жимчу спектакле доьрзу.

Советски артисташ мексиканцашка берзар сов говза хиларо, церан лаламат говзачу технико члогла самукъа-даьккхина хелхар дладоладелчахъана, иза чекхдаллалц хаддаза дедташ тлараш дара. «Харабно тапатио» цле йолу хелхар кхуьза юха-юха а дира.

Сиха амал йолуш а, баркаллин ойла йолуш а болчу мексиканцаша, шайна динчу совлатана оцу сохьта жоп дала сацийра.

Поккхачу зала чохь массара а хьала а глевттина лекхира, Мексикехь а шуьйра даьржина длахьоттина долу «Подмосковные вечера» цле йолу советски илли.

Дика ойла, комаьрша дог долуш долу и адамаш, шолгIачу дийнахь а, доттагIаллин билгалонаш гучуяхарца, оздангалла, гиллакх гойтуш бара, Бовт Виолеттина совлатана зударийн къоман костюм елира, ткъа Эсамбаев Махьмудана — датон басахь сомбреро елира, шена тIехь дIаяздина: «Тольашха мексикански хелхарш дархочунна Эсамбаев Махьмудана», аьлла долу.

Шайн законаш ду мексиканцийн. Нагахь Парижехь, урамехула дIавовьдуш тIелоттавеллачу муьлххачу а йоле,

зудчуьнга бӀаьрг а талон тарлуш делахь, цо хьуна ела-
къажарца жоп а лахь, ткъа Мексикехь цу тайпана дерг
делон мегар дан. Зударшна а, божаршна а юккъехь
йолчу юкъаметтигашкахь уьш чӀогӀа сиха а, шен зуд-
чуьнца бегаш бар ца ловш а бу.

Цецвоккхуш гӀуллакх хилира. Шен сирчу басахь болу
холхазан куй а тиллина, чӀогӀа хаза Ӏаьржа костюм а
тӀехь гӀалин урамехула дӀавовдуш вара Эсамбаев. Дуй-
хьал догӀуш дара шнӀ: баккхийра Ӏаьржа бӀаьргаш а бо-
луш йолу, тамехь дегӀан куц долу, хаза зуда а, ткъа цун-
на улло ваьлла, стенина делахь а цхьана хӀуманна реза
воцуш, вуса а велла волу куьцехь стаг а. Зудчо, Махьму-
дана дуйхьал ма кхийттанехь, цӀеххьана карара тӀоьрмиг
шеца волчу стаге дӀа а белла, дергаш а лаьзна, цуина
чӀогӀгӀа барт а баьккхина, элира: «Муча грасно, гранде,
гранде балерина» («Ӏаламат доккха, доккха баркалла
хьуна, оьрсийн хелхарча»).

Ковртара сомбреро схьа а баьккхина, сий деш охьа-
таьлира стаг а: «Доккха баркалла», олуш. Уьш дӀабаха-
ра. Махьмудан дагатеси́ра вайн махке а, советски ада-
машка а ма боккха безам болуш бу-кха кьинхьегаман
мексиканцаш.

Ценчу даггара боккха безам бара, тидам бора мек-
сиканцаша советски артистийн. Кхиберш а санина, стени-
ца а диканиг дан гӀертара Махьмуд а, сел даггара хьо-
шалла шайна дарна. Цу тайпана гӀуллакх дан аьтто
кхин цкъа белира. «Харабио тапатио» цӀе йолу хелхар
хӀотторехь дакъалоцуш волчу Эктор Финке Эсамбаевс
хаттар дира:

— ХӀун совгӀат де хьуна?

Цо жоп делира:

— Оьрсийн хелхар Ӏамадехьа суна.

Эсамбаевс «Полянка» цӀе йолу оьрсийн хелхар Ӏамий-
ра цуина, хьшний дӀабахале хьалха йоккхачу шовкъаца
Эктор Финка кхочуш деш хилла долу.

Доккха хьуьнар долчу, наргӀато езачу мексикан ада-

машца цхьаьнакхетарш а, цуьнан сийлахь-яккхий памятникаш а, ша тайпа долу дахар а, стерчий летийтаран де-за де а... дицлур дац артисташна.

Латински Американ уггаре а боккха мохк а, шен йоккхаллехь дуьненахь йобалгIа меттиг дIалоцуш а ю Бразилия. Ткъа Рио-де-Жанейро, я атта цунах ма-аллара Рио-ГIала, шен хазаллехь дуьненарчу муьлххачу а гIалица къовсалур долуш ю. И туьйранашкахь юьйцуш йолу гIала лаьмнашкарчу океански заливехь ю. Ерриге а гIалина тIехь, 710 метр лакхахь тамехь лаьтташ бу Корковадо (лам Горбун) цIе йолу лам. Цуьнан буьххьехь ю куйгаш дIаса а тесна лаьттаху Христосан скульптура, самолета тIера дика гуш йолу.

Аэродромера гIала-беш, небоскребийн а, башхачу ансамблейн а гIала цхьаь ах — ший километр бен яц. Автомашинаш хIордан бердан йистошца лаьттаху «Глория» цIе йолчу башха-хазачу отеле схьакхечира. Отелана хьалха сувенираш, тайп-тайпанчу пачхьалкхийн значокаш юхкуш хийна Iеш вара воккха стаг. Цо хьала а гIаьттин Советски Союзан, Бразилин кегийра байракхаш галморзах а йохуш, дIа а лаьцна, элира:

— Диканца догIийла шу, хьоме советски адамаш, тхо долчу Бразиле.

Кхул хьалха кхузахь гастролашкахь хилла Йоккхачу театран советски балетни труппан артисташ.

ЧIогIа хазакхетарца тIеэцна уьш а кхузахь.

СадаьIначул тIаьхьа массо а аравелира меттигашка хьовса а, лийча а. «Глория» цIе йолу гостинница Америкехь гIараяьлла йолчу Копакабана районехь, Гуанабара заливверчу дашочу гIамарийн пляжийн меттигехь ю.

Гочдархочо хаам бира, кху сохьта июль баттахь Бразилехь Iа ду, лийчар дика а дац, аьлла. Амма хIун Iа ду иза, термометро цельсница 28 градус йовхо гойтуш хилча, гобаяккхийна зезагаш ду, дерриге а дитташ сенделла лаьтта. «Нагахь хIара Iа делахь, аьхка ма йоккха йовхо хила

еца кхузахь», « дага а тесна, дийча буйлабелтира артисташ.

Параяллачу курортин район яане а тера яцара глалин йистех а, мехкан дуккха а кхечу меттигех а, шайн цигахь декъазчу лапганашна чохь дехаш бан болх боцуш долу адамаш долчу. Цхьайолчу районашкахь (зорбано тоьшалла дарехь, мацалла чхьавригаш а, мозий а, лаьххий а дуу адамаша. Бразилийн контрастийн хьокъехь дика аьлла чешски журналисташа-путешественникаша: «Оцу мехкан цхьана йистехь вегахш ву тIулган блешеран nel-sagled аравалаза волу стаг, ткъа вукху йистехь вегахш — кхузаманан технико вуькьна волу стаг ву. Цхьа бразилец буйса яккха диттан гаьннашна тIехь дIанисло, ткъа важа — небоскребан 30-чу этажехь. Цхьанна хIинцналиц схьа чкьург хIун ю а ца хаьа, ткъа важа — реактивни самолетана урхалла деш ву. Цхьаь шен дерриге а дахарехь шен доларчу хьоле хьаьжна а ца волу, ткъа вукхо дийнахь цкъа хIума юу, иза а ирсана меттиг инстелча».

Суьйре чIогIа хьалхе — делкъал тIаьхьа ялх сахьт долуш юьйтира. Схьагарехь шен доначу деношца бен бакъонца долчу Iаьнах тера а дац бразильски Iа. Къегина йогучу неоновн лампанийн серло йолчу хенахь баьхкина схьакхечира операн, балетан театран бразильски артисташ гостиннице. СССР-чу хьешашца гергарло таса а, маршалла хетта а баьхкинера уьш. Цаьрца яра гоььялла йолу бразильски балерина, «Бразилин фольклорин балетан» куйгалхо Мерседес Баптиста а. Къамел дIадовдуш Эсамбаевс дIакъадийра, къоман хелхар Iамо луур дара шена, аьлла. Мерседес Баптистас элира, чIогIа реза хиларца хелхар хIоттор ду ша, аьлла. Репетицеш оцу саррахьехь дIайолаелира. Болх дIабовду пхояьгIа сахьт долуш, неIарх пIелг а тоьхна, чуван пурба дийхира цхьамма. Иза фотокорреспондент вара. Цо дийхира, хелхар дечу хенахь шиннен а сурт даккха пурба далар. Мо-суьйттазза сурт даьккхира цо.

Суьйренан газетийн хьалхарчу агӀонашна тӀехь ара-
даьккхира сурт. буха яздина: «Параваьлла волчу хел-
харчас М. Эсамбаевс вайн хелхар Москве дӀа а хьур ду,
иза Москвехь кхочуш а дийр ду», олуш.

ГӀелвеллехь а, амма дог-ойла айӀаелла волуш цӀа
кехат яздан хи́ира иза: «Де а, суьйре а дӀаели, хӀинца
буьйсанна кхо сахьт даьлла. Сан номеран кораш а, не-
тарш а океанехь дӀайиллина ю... Доцца аьлча, Остап
Бендера ша валлалц сатийсанера Риохь хилан, амма хӀа-
ра башха гӀала га-м ца гира цунна. Ткъа кхуьнан хьо-
къехь дагахь хӀумма а доцуш хилла волу со, кхуьнан
туьпахь ву.

Со чӀогӀа хазахеташ ву, дерриге а хелхарш сайна ган
а, царех тоьлашха дерш схьахаржан а сайн аьтто хуь-
луш хиларна. Бразильцаша цхьа а шеко йоцуш, реза хи-
ларца тховца цхьаьна болх а бо, шайн халкъан хелхарш
ма-дарра тхуна лама а до, «ламош долу хелхар сайн Дай-
махкахь ас кхочушдеш хир ду» меттигерчу балетмей-
стершка а, артисташка а ас аьлча, хаза хеташ, бӀаьргех
хиш а обхуш, суна маралелха уьш. Церан мотт ца хаахь
а, Бразилин кӀинхьегаман адамийн дагахь долчух дика
кхета».

Суьйренашкахь концерташ хуьлура, ткъа Махьмуд
а, Мерседеса а хӀор дийнахь ялх сохьтехь ламадора
«Бамба» а («ШайтӀа»), «Кандобле» а («Ялта хьекьор
доьхурш»), «Макумба» а («Сардам болларан хелхар»)
цӀераш йолу хелхарш.

Ритуальный хелхарш ламош волчу Махьмуде долу
хьашт тӀеттӀа алсамдолура.

1959-чу шеран 7-чу июлехь «Днарно на Нойта» цӀе
йолчу газета тӀехь хаам бора: «Эсамбаев Махьмуда ре-
портераца кӀамел дира шегахь товш болу кавказски куй
коьртара дӀа а ца боккхуш. ГӀиллакхен ву иза, шега де-
чу дерриге а хеттаршна жопаш а ло. Цо дӀахьедира,
ша юкьараллин гӀуллакхехь хиларх а, артистан гӀулла-
кхаш лелорах а хӀумма а тамаша бар шен махкахь дац,

аьлла. Оцу шина гIуллакхана юккъехь цхьа а тайна гал-морзахалла яц. Музыкан а, дахаран а пха хаалуш хилар бен кхин оьшуш хIумма а дац».

Кхечу «Глоба» цIе йолчу газето 10-чу июлехь «Оьрсийн хелхарчас «Кандобле» хелхар Москвехь дийр ду», аьлла корта а болуш, яздора: «Хелхарчас Эсамбаевс а, балеринас Карневас а Мерседес Баптистоца дийнна сахьт дIадехьира хелхарийн залехь «Кандобле» Iамош.

Эсамбаевс дIахьедира, оцу хелхаро московски хьовсархой шовкъе бохур бу, аьлла, «Мерседес,—элира цо, — Россехь зезагех юкъур а яра, карахь а делор яра хьо».

Бразилин хелхарех кIорггера кхета гIо дира гоьваьлла волу ритуальни хелхаршдархо волчу Жозео Да Гомеос, Риона 45 километр генахь шен ахчанах уьш кхочушдан храм йнна волчу. Оцу храмехь шарахь цкъа дIахьо ритуальни хелхарийн далла сагIа даккхаран деза де.

Амма хIинца и гIиллакх дохийра — советски артистийн сийнна деза де шолгIа а дIадехьира.

Къена жрец, юкъа а ваьлла, шен гIента — ширчу инкрустацин трона тIе охьахира. Дечиган горгачу стоьла тIехь лаьттаху даточу подноса тIера датон горгали схьанйцира цо. Горгали а тоьхна, деза де дIадолоран меттина, цо, къаьсттина сийдеш, лараран билгалонца, иза дIабелира шена улло хьйна Iачу Эсамбаев Махьмуде, иза дарца, бIешерашкахь дIахIиттина долу ритуалан чIогIа законаш талха а деш. Чохь берш оьглазбахарна кхоьруш иза схьа ца оьцуш сецира Махьмуд. Дезчу дийнан коьрта жрец Жозео Да Гомео кхийгира цо иза дIа ца эцаран бахьанех.

— ДIазца, ас доьху хьоьга. Мерседеса соьга ала ма аьлла хьо дала хелхарна кхоьллина ву, ахьчул дика «Макумба» хелхар деш цхьа а вац. ХIара сий оха дан хьакъ ву хьо. Ахь дIадоладе сийлахь дезде.

Горгали схьа а эцна, бекийра Махьмуда. Чохь болчарна гинарг сел тамашийна хиларна, иза дешнашца

ма-дарра д'адийца а тарлац. Храман пенаш а декош, луккха а барамехъ йолу вотанаш-тамтамаш туьйхира. 60 стаг юкъяхъ волчу къоман инструментийн оркестро зурманаш д'алекхира, маьхъарий дуьйлуга, коьртарчу куйнашна т'ера къегаш йолу пеллагаш лестира, чехка буьйлабаларна, акхаройн ц'окарчех тегначу костюмашна т'е д'атегна долуга ягуарийн ц'оганаш леста дуьйладелира. Саг'ийна дайьинчу хъайбанийн ц'ийн т'адамаша сизаш динна йолу хелхадугьлучу адамийн яхъаш тамашийна яра. Уьш оьг'лазен синош д'алелхош бара.

Махьмуд саметта всаца, цунна ша карийра оцу тобанна юкк'яхъ хелхавуьйлуш, цуьнан куьг а лавина, хелхар деш вара Жозео.

Хелхабуьйлуш берш оьг-оьгуш охъа а оьгуш, ~~шоьхъ~~ съча санна лавтта бетталора. Т'аккха лавтта дуьттурсийлахъчу г'умг'анчуьра хи. Къинной ц'ан а луш, оцу ц'енкъа дехха балдаш хьокхура цара. Т'аккха, цхьана х'уманаш вича санна, меттах ца волуш лавттачу, лекхачу, лаьржачу аматехъ хаза дег' долуш лавттачу, Жозео Да Гомеона, текхаш т'е а оьхуш, цуьнан берзанчу когашна барташ дохура цара. Цул т'авъха уьш, пхьаьрсаш а ловцуш д'абугура, яхъаш а йилина, новкъа ца хинболччу, юстах д'ах'иттабора. Ч'ог'ла тамашийна б'аьргаш а хьабдина, маятникаш санна, д'аса а лестах лавттара и адамаш. Адамийн-маятникийн могл'а т'етт'ла алсамболуга.

Оцу низаре тамашийначу хелхаре хьийса а ца белла. Эсамбаев воцург, берриге а д'абахара. Фантастически ритуальни хелхар малх кхеттачу хене д'адехьира. Юьйранна 7 сахът даьлчий бен ц'ла ца веара Махьмуд.

Дийнна к'иранчохъ газеташа т'е йиттира артисташ Жозео Да Гомеон храмехъ хиларан хьокъехъ йолу материалаш.

Т'авъхьарчу йовалг'ачу концертхъ Эсамбаевс а, Кариевс а, Гунашвилис а, Двалис а, «Кандобле» ц'е йолу

хелхар дира. Зала чохь дийцалур доцуш даккхийдер дара, чlogla дукха хьаланийъира занавес.

Концерт чекхъяьлла. Hel tletатта виц а велла, грим даяккха охьахира Эсамбаев. Шеххъана, тlexъа glogla хезира цунна. Юхахъаьжира иза — nel жимма дlахерийнна ю, ткъа цигара схъагойтуш фи́га ю. И хlун ду а ца хlъна, оьглазвахара Эсамбаев. Цо шен коьрта тle пlелг хъажийра, лартlexъ дац шу бохуш сaнна. Юхъа тlера басарш дlадохуш вара иза. Тlexъа белар чlагlде-лира. Юхахъаьжчaхь, nelарх чукховдийна 5—6 фи́га яра. Цунах кхета а ца кхеташ, хlетте а куьйгаш вазелинах цlан а ди́на, Махьмуда шен дехачу пlелгex йоккха ши фи́га йира. — Хlан, дlаэца шайна!

Nelарал арахъа белар иккхира, тlараш деттара. «Со-царан метта, царна хазахета» — tlettla алсам оьглазъо-хура иза.

Чехка тle хlумнаш а юьйхина аравала nelаре вахара Махьмуд. Цигахь и араваларе хьоьжуш дуккха а адамаш дара.

— Хlан-хlа, автографаш лур яц ас, — дегабаам бина элира цо.

Цунах ца кхеташ, бlаьргаш а къаьрзина лaьтташ бара берриге а.

И сурт а гина, шолгlачу этажа тlера схъа мохь туьйхи-ра Аболимовс:

— Чехкка куьйгаш язде.

Махьмуда жоп делира:

— Яздийр дац ас, цара суна фи́гаши гайтина.

— Ткъа иза башха дика ду-кха, иза вон дац, тlаккха кхетор ву ас хьо.

Цо чехкка куьйгаш яздора, сикха и хlун ду хаархъама.

Тlаьхьон дерригенах а кхийтира иза. Бразильцашна цхъа хlума чlogla хазахетча, я хъан ирс хуьлийла лууш хилча, цара олу: «Линда» («дика ду»), «густа» («дика ду»), магнифика, фантастика, электроординарио (чlogla, чlogla дика ду). Ткъа кхин ала хlума а доцуш, уггаре а

дика, хазахетча, шина пелгаца лерган лахара йист сха а лочий, маттаца цлохх а бохуш, лерг дласалестадо. Амма уггаре а доккха хастор, я уггаре а доккха дика хуэлийла лаар, — иза пелгаш дика сатта а динна, фига яр ду.

Бразилехь Махьмудана совглатана ткъех сов сувени-
раш елира, дешех, кхечу метатлах я даьлахках фигни куь-
цехь йинна йолу.

Масех концерт хлоттош оцу мехкан кхечу глала а ба-
хара советски артисташ — уггаре а йоккхачу промышлен-
ни центре Сан-Пауло. Кхузаман глалахь динна ду ценош-
небоскребош, урамашкахь татолаш санна дласалелаш ю
тлаьххарчу моделех йолу американски машинаш, дла-
хьош ду каден мах бар. Машиннахь хьовха, глаш длаваха
а хала ду урамехула.

Массанхьа а санна, Сан-Паулохь а пресса юьстах
лаьтташ яцара. «Оьрсийн хелхарчаша караерзийна глала.
Дукха ю искусство а, дахарх даккхийдер а. Массо а хаза-
хетарца тамаша беш ву Сан-Паулохь хлоттийначу концер-
тах», — даккхийрачу элпашца тлетоьхнера 15-чу июлехь
«Ультима ора» цле йолчу газето. Цу бухахь текст яра:
«Депутат волю халкъан хелхаршдархо Эсамбаев Махь-
муд члогла тле-карен стаг ву. Дладолош цо длахьелира,
Бразилех а, цуьнан бахархойх а, гинлакхех а, дикачу
юморх а цецваьлла ву ша, аьлла. «Латински Американ
масех махкахь хилла со хиницале, — элира цо, — амма
цхьаммо а сел къегина ойла ца кхоьллира соьгахь. Тхо
дагна там хиларца цецдехира Рио-де-Жанейрон хазал-
ло, цуьнан бахархойн каден а, хьешана тлера а хиларо,
тхаьш безамца тлсэцаро».

Цул тлаьхьа Махьмуда элира, ша хелхар члогла дукха
дезаш а ву, и искусство йоцуш ша висча, ша хлун дийр
дара а хаац шена.

Цуинна девзаш доцуш фольклорни хелхар дац Совет-
ски Союзехь. Цуьнан пакъосташа бахарехь, хелхар кара-
дерзоран цецвоккхуш хьуьнар ду цуьнан. Венесуэлехь
даьккхинчу шина дийнахь цо башха кхочушдира «Хоро-

по» цле йолу хелхар, венесуэлыцаша чlogla тlараш а дет-
таш тlаэцарца. Нэза хилира Мексикехь а. Масех сохьтехь
тергалдинчул тlаьхьа цо кхочушдора халкъан хелхарш.

«Бразилех дерг аьлча, — дlахьедира хьалуш долчу
дозаллица Эсамбаев Махьмуда, — ас хlинцале lамийна
«Кандобле» хелхар, «Самба» хелхър дан волалуш а ву.
Кхузара дlавахале, и экзотически, халкъ уггаре а даггара
гайтар долу ши хелхар билггала lамор ду ас, элира цо,
шен дом кхочушдийриг хилар гайтархьама советски
хелхарча «Кандобле» хелхар ден жимма волавелира, и
волавалар говза а дира цо».

Концерташка билеташ оцу сохьта дlанийцира. Театран
зала чохь хlора сарахь чlogla тlараш деттара. Мукъа бол-
чу хенахь башха цхьаьнакхетарни хуьлура артистийн.

Хьошалла тесначул тlаьхьа Эсамбаевна совлатана
шен ноташ а, пластинкаш а елира Симон Виктор, «Рио-
де-Жанейро» цле йолчу, чlogla даьржина долчу илlex
СССР-хь вевзаши волчу.

Рио дlавахале хьалха Сан-Паулорчу газеташа кхин
а мосуйтгаза яздирэ Эсамбаевх лавца: «Диарио да
Нойта» газето 16-чу июлехь: «Къеггина сибат долуш а,
тайп-тайпанчу агlонийн культуран стаг а хиларе терра,
уггаре а алсам шена тle тидам боьдуш болчех цхьаь ву,
шеко йоццуш, кавказски депутат, хелхарча Махьмуд
Эсамбаев...»

Массо а кхечу пачхьалкхашкахь а иштта даггара,
боккхачу безамца тlенийцира советски артисташ, цайрца
хилла волу вайн махкахо а. Цуьнца цхьаьнакхетначарна
массарна а хетарг дийцира Сан-Пауло гlалахь арадолу-
чу газето «Диарио да Нойта»: «Кавказски векал, хелхарча
Эсамбаев Махьмуд, шеко йоццуш, волуш ву массо а
агlор культура йолу, гlараваьлла волу, вуьззина стаг.
Вайн гlалахь хиллачу хьалхарчу концертехь цунна дуь-
хьа диттира уггаре а чlogla тlараш...»

Эсамбаев Махьмудан да — lалсолта воккхавеш хир
вара шен клант дуьненан муьлххачу маьlle, — Франце,

ГДР-е, Чехословаке, Польше... кхаьчча чlogla везаш тle-
оьцуш вуйла хьнча.

Махьмуд шен говзаллин лакхенга валар атта дацара,
зезагашца биллина некъ бацара иза. Исбаьхьаллин само-
детельностан коллективашкара, Сийлахь-боккха Дай-
мохк ларбаран тlеман фронташкахь дакъалаьцначу кон-
цертни бригадашкара дуьйна театре кхаччалц яра оцу
некъан цхьа кийсиг.

Операн, балетан Киргизски театрехь хореографически
училищехь санна, хелхарчийна оьшу дуккха а хlумнаш
lамийра, спектаклашкахь хьовсархойн дезаделла масийт-
та васт кхоьллира цо.

Цул тlаьхьа... цул тlаьхьа халкъан хелхаран Мон-
сееви ансамблан балетмейстер-хьехархочуьнца Грикуро-
ва Элеонорица хилира хlара къамел:

— Ва кхетахьа, со Индекс lийна, аса церан хелхарш
а lамийна. Берахь дуьйна lамайо цигахь и чолхен искус-
ство. Ткъей шийтта шо кхаьчначул тlаьхьа индийски хел-
харш lаморан хьокъехь ойланаш ян эшшане а оьшуш а
дац!

— Делахь а церан и чlogla холалла гайтахьа суна. —
къар ца лора Махьмуд.

— Дика ду, амма хаалахь, кхул хала къахьегар дуь-
ненчохь а дац хьуна, ша шена егтар санна хала хlума а
ду хьуна хlара.

Дlадоладелира къинхьегаман, ирсен хаза денош.
Махьмуд хуьлурa библиотекашкахь, музейшкахь. Ци-
гахь книгашна а, суьрташна а, скульптурашна тle а хьоь-
жуш lамадора индийски дахар, хелхарш. Цунна къаь-
сттина хазахетара гlараваьлла волчу индийски хелхар-
чо Ран Гопала деш долчу кепара хелхарш дар.

lаламат шира хелхаран культура йолуш пачхьалкх ю
Инди. Ши эзар шо сов хьалха Бхарат Мунис язйира
«Натьяшастра» иле йолу еза книга. Цу тlехь дуьйцуш да-
ра делан гlуллакхаш лелочу хенахь деш долу хелхарш.
Оцу театралъни энциклопедис схьаханитарехь индийски

деланаш хелхабуыйлуш хилла. Хелхарийн чулацам деланех а, турпалхойх а лаьцна долу туыйранаш ду. Хелхарца, пантомимца гойту Iаламат чолхечу дуьненан идейш а, васташ а. Xlора ког баккхаро, цlоцкъамаш меттахдахаро, куьг, куьйган тlера цхьа пlелг хьабаро а дуьйцу философски маьлана долу а, чулацам болу а тlуллакхаш. Пlелгаша «дуьйцу» бlаьргашна гуш йолчу амалех лаьцна. Пlелгийн xлоттамах олу мудра. Уьш ерриге 24 ю. ДегI а, бlаьргаш а лелорца цхьаьна оцу мудрийн тайп-тайпана маьлана ду. Абато дешнаш, предложенеш вовшахтухуш санна, мудрийн гlоьнца вовшахтуху олуш дош а доцуш буьйцу хелхаран а, пантомиман а мотт.

Индехь диг тайпана хелхарш ду: Бахарат Натьям, Катхак, Катхакали, Манипури. Пачхьалкхан тайп-тайпанчу меттигашкахь до и хелхарш. Xlора хелхаран шен кьабсттина чулацам бу, шен техника, шен костюм.

Уггаре а ширчех, чолхечарех ду Бхарат Натьям олу хелхарш. Эсамбасв Махьмуда Iамош долу «Дашо дела» цле йолу хелхар царех дара. Индин Малхбалехь деш долчу цуьнан бlей бархI поза ю.

Стенах лаьцна дуьйцу цо? Tlуналла йоцуш якъаеллачу ареннийн лаьмнийн тlоьхула меллаша хьалаболу дашо малх. Дашочу дела стигалан деле доьху латта дендалийтархьама догIа. ОхьадогIу догIу, денло латта. Заздоккху бошмаша, дlайолало олхазарийн шакарш, хазахета адамашна. Амма гуттар а лаьттар дац догIа.

Соцур ду догIа — тlаккха лаьтта тlехь мел йолу дийна xlума xлаллакхир ю. Дашон делас стигалан деле доьху латта тle хиш дахкийтар. Индин токхечу латта тlоьхула меллаша а, шен сий-ларам гойтуш а охьадоладо Ганган хиш.

Амма гуттар а цхьатерра ца лаьтта иза. Долало дарц, дистинчу Ганган тулгlенаш хьовду ярташка, бошмашка, аренашка адамашна бохам а, сингаттам а бахьаш. Амма соцу дарц, шен бердан йистошка дlа доьду хьалха санна меллаша а, шен сий-ларам хууш охьаоьху Ганг.

Кладделачу лавтте садаИньтархъама, дIавовьду дашо дела. Шен бакъонаш схъаовцу сийначу (голубой) делас. Цо лавтта тIе доувьту сийна нур. Ткъа кхана юхавогIур ву дашо дела, цо шен лашочу зIавнаршца дохднйр ду латта... Иштта хир ду гуттар!

Махъмудана Iаламат хазахетара и хелхар.

Балетмейстарца цхъавна дийнахъ а, буса а къахъегарца Iамийра цо и хелхар. Индийски хелхарш девзаш болчу говзанчаша боху и хелхар мел лахара а бархI ша-рахъ Iамо деза. Москван П. И. Чайковскийн цIарахчу зала чохъ и «Дашон дела» хелхар чекхдолуш когаштIе охъахиничул тIавхъа юх-юха а тIараш деттарца кхойкху-ра тамашийна индийски хелхарче (дуьххъара хелхаволуш Эсамбаев индиец ву моьттинера хъовсархошна). Концерт чекхъяьллачул тIавхъа, артист волчу веара хIетахълера СССР-хъ волу Индин посол господин Кришна Менон. Цо зезагаш даларца даггара баркалла элира дан хала долу хелхар Эсамбаевс Iаламат дика дарна.

Исс минотехъ деш долу и хелхар дийнна спектакль лара мегар ю, хIунда аьлча Эсамбаевс гойту Ганг-хин яккхий а, сиха а тулгIенаш, маьлхан зIавнарш, вайна хеза диттийн гIаша еш йолу гIийла гIовгIа.

Ширчу заманчохъ массо а хIумнах чIогIа дика дийцалуш болу низаре говза хелхарчий хилла малхбалехъ а, Грецехъ а. Пифагоран теорема гойтуш волу Телест цIе йолу хелхарча хилла бохуш дуьйцу хIетахълерчу книгаша. Иза бакъ хиларх тешаво вайн заманхочо Эсамбаев Махъмуда. «Дашон дела» а, масех кхин а хелхарш дарна Москвахъ хиллачу Дуьненаюкъярчу кегирхойн VI-чу фестивалан конкурсийн шозза лауреат хилира Эсамбаевх.

Iаламо деллачу хъуьнаро, корматалло, хIора дийнахъ-буса ца соцуш къахъегаро таро елла цунна муьлххачу къомах уьш белахъ а ша гайта гIертачу турпалхойн амалш, ойланаш кIорггера йовза шена ма хетта Эсамбаевски кепара чолхе нохчийн, оьрсийн, гIалгIайн, индий-

ски, бразильски, испански, таджикски, цыгански, кхидолу хелхарш хитто а, сцени тѣхь кхочушдан а. Эсамбаевн ерриге а аьлла хореографически миниатюраш сюжет йолуш а ю, чулацамо адамын дог-ойла чlogla глаттош а ю. Галамат боккха адамаш кхетош-кхьоран ницкъ боллу оцу интернациональни искусствоца.

«Дуьненан халкъийн хелхарш» цѣ йолу шен концертни программа Эсамбаевс дIайолайо «Даймахке безам» цѣ йолчу Нохч-ГалгIайн хелхарца. Талла вахача кIентан ден карах ца хууш стаг воь. ЧIирах кхералой буьйсанна юьртара дIабьоду доьзал... Воккха хиллачу кIантана лаьа ша винчу, шен накъостий бегаху юьрта ваха. Цунна хеза пондаран аз... вотанан тата... Верна кхерахь, шегара шаялта охьа а кхуссий юьрта воьду иза. Сцени тѣхь гуш ерг дийнна хелхаран драма ю. Къаьсттана дог-ойла глаттош, актеран пластически барам боццу яккхий таронаш гойтуш ю шовданан йистера эпизод. Берах ловзучу Эсамбаевс куьйгийн керан юккъехь схьаоьцу ша санна шийла, чу хьаьжча шен сурт а гойту шовда. Шена тоьхула догIа доуьйтуш санна хьалакхуссу цо иза, хазакхеташ воьлу, кхин а схьаоьцу, дагна тIе дохьу, велхаран кьурдаш деш. Вайна хеза шовданан тIадамаш охьаоьгу гIовгIа, белам, велхар, вайна ца хезаш ца юьсу Даймехкан юххе кхавьча кIентан меттах даьлла, тохаделлачу деган гIовгIа а.

Ширчу гречески философа Луккиана хелхаршна лерина язйинчу «Диалог» цѣ йолчу произведени тѣхь цхьана стага боху гIараваьллачу хелхарче: «Суна гIина ца Iаш. хеза ахьа деш дергI Суна хетарехь: хьан куьйгаш а къамел деш ду». Иза ала мегар ду Эсамбаев Махьмудах лавцна.

Адам дог-цIена, тIахьаьлла, онда, цхьа а кхачамбацар долуш кхетош кхьор, иштта декхар ду хелхарийн.

Цо адам тоьлашха хуьлуьйту, дог-ойла цIена хуьлуьйту — иштта лорура ширчу заманахьтерчу гIенаша. Масала, гIараваьллачу философа Платона хьовхура хелхар —

граждански Іаламат дикачу гІуллакхех цхьаь ду, бохуш. Цундела тамаш бойла а дац Греции уггаре гІарадевлла девза адамаш хелха дуьйлуш хиларх. Воккха хиллачул тІаьхьа хелхавала Іеминна Сократана. Эсихл ша хелхавуьйлуш хилла ца Іаш, шен трагедешкахь долу хелхарш хІиттош хилла, Софокло а санна.

Пачхьалкхан тхьамдашна а, тІеман гІарабевллачу полководцашна а санна, царна юххьехь дашон скульптураш хІиттош хилла хІстахьлерчу халкъана безачу хелхарчашна.

Эсамбаевн хелхарша керла адам дог-цІена, тІахьаьлла, онда, интернационални ойланехь кхиорна гІодо.

Мел синкьераме, вела дог доуьйтуш ду «Чабаненок», «Портняжка» хелхарш?! Хьовсархошна гуттар а хазахета «Автомат» цІе йолу хелхар. Тамашийна, йоккхачу говзаллийца гойту актеро-хелхарчо буржуазин дуьненахь хелхарча-къинхьегамхо вацор, цхьа хелхар юх-юха дойтуш, цунах дог доцу автомат яр. Цунах тера ду хелхарновелла я кхин а нийса аьлча пантомимица (куьйгашца, бІаьргашца «хабар» дийца гІертар) гойту драма «Аве Мария». Капиталистически юкьараллехь долуш долу артистан декъаза дахар дуьйцу цигахь.

Адам, цуьнан атта доцу чолхе дахар, вайн юкьараллин таханлера коьрта гІуллакхаш дуьйцу шен хелхаршкахь ша тайнана доккха хьуьнар долчу артиста.

Вайна дезаделла васташ кхолла гІо до хелхаро а, пантомимас а. Вовшах даккхалур доцуш цхьана хорша дуьжу и шиь. Іалашоне хьаьжжина, наггахь цхьаь соз долу вукхул. Амма гуттар а долуш дерг цхьаь ду — хьодІа а хьаьжна, юхахьаьжна волучу хенахь, кхечу мехкан векалан васт, амал гайтало артисте. Цунах лаа олуш дац «Эзар юхь йолу» адам.

Эсамбаев кІадлуш вац. Иза ца хуьлуш меттиг кІезиг йисна вайн пачхьалкхехь а, дозанал арахьа а. Цуьнан цІахь цигара деана Іаламат дукха совІаташ ду. Цуьнан концертх, цхьаьнакхетарах лаьцна дуьйцу сирнакийн

беттал йолчу оърсин самоваро, Тулерчу говзанчаша леррина йиша йолчу тоьпо, магнитогорски болатлалорхойн, донбасски шахтерийн духарша, Артекан цечу галстук, Кушкин дозалардархойн цечу байракхо, Уралмаш заводан керлачу установкин макето, бленнаша кехаташа, суьрташа, иттанаши сийлаллин грамоташа...

Адамашна ша энаро, везаро кхин а чIогIа дог-ойла гIаттайо Эсамбаевн, дог доуьйту кхин а дика хелхавала, нехан гуллакх дан. СССР-и халкъан артиста цкъа а дуьхьало ца йо шена иза мел хала делахь а, программал сов хелхавала, хьоксархошша цхьаьнакхетарна.

• • •

Экономика а, культура кхиорехь баккхий кхнамаш бахарна, 1965-чу шарахь Нохч-ГIалгIайн АССР-и Ленинан орденца совгIат деш, Эсамбаевна а елира Къинхьегаман Цечу Байракхан орден. ХIетахь къамел деш цо элира:

— ХIокху совгIатах лаьцна аса ойла еш, суна го бIеннаш Ильячан лампанаш йогу вайн ярташ, дIаяханчу хенахь къеллий, сингаттамний бен кхин хIума доцу, тахана радиоприемникашна, телевизоршна хьалха Iаш болу вайнах. Школашка доьлхуш долу эзарнаш бераш го суна, суна хаьа царех дукхах болчара шайн сийлаллин гуллакхашца гIарайоккхур ю вайн пачхьалкх...

Сайн халкъана нуьцкъалаллин тIемаш деллачу, цунна шуьйра белшаш дIасхьаяржон гIодинчу вайн хьоме мечу сийлахьчу Ленинан партина, вайн правительствона даггара баркалла аларца, сайн коьртара хIара вайнехан куй дIабоккху аса!

Сцени тIехь концерташ гайтарца чекх ца йолу Эсамбаев Махьмудан кхолларалла, цунах лаьцна а, цо дакъалоцуш а кинофильмаш хIиттийна «Мосфильман», «Ленфильман», «Азербайджанфильман» киностудешкахь. Царех ю «Хелхаран дуьненахь», «Санниковн латта», «ГIур-

глезийн лам», «Со хелхавийр ву» цлераш полу кинофильмаш.

«Дог ловзадуйлуш ца хилча, когаш хелхарна ца шерша», — иштта бохуш ду нохчийн кица. Шен ирсе кхаьчна Эсамбаев Махьмуд а, вайн халкъ а санна. Цундела иштта чlogla дог-ойла глаттарца хелхавуьйлу иза халкъашна юкъахь доттагIалла, вежаралла кхайкхош, уьш керлачу сийлахьчу гуллакхашна гIиттош!

ИЛМАНЧИН ЛЕХАМАШ

«Дахар доа хилар бахъансехъ вайн
гаро яц керлачу жамлашна тледугуш
дошчу декхаршна алссам хан яа
вайна бакъа дла»

*Лев Ландау,
академик.*

Медицински Илманийн кандидатаи Садулаев Ловми
це ларарца йоккху Чехословакехъ а, Германски Демократический
Республикехъ а профессора Ф. Деманта а, медицински Илманийн докторша
В. Тишлера а, П. Рениша а. Масех шо хьалха кьона Илманча Москвахъ
йолчу ловрийн говзалла лакхаяккхаран Ленинан орден делочу
Центральный институтан аспирантурехъ доьшуш волчу хенахъ,
цара кехаташ данйтира «Жаннаш лозуш хилча, электроцитийн
дахаран хан» це йолуш цо «Клинически медицина» журнала
тлехъ зорба тоьхна йолу статья дийнначу барамехъ
шайна яийтар доьхуш. Аспирантан статьяш кхечу
мехкийн Илманчаша ехар хлора дийнахъ хуьлуш дерг дац,
доккха маьлна долуш, мехала гьуллакх ду.

Мила ву-техъа иштта боккхачу кхнаме кхаьчна клант?

1961-чу шарахъ датон медалаца школа чекх а яьккхина,
летчик хила дагахъ вара Ловма. Майрачийн, хьуьнаречийн
и говзалла караерзорна оьшуш дерг дерриге а дара
цуьнгахъ, амма кхоллам кхечу тайпара хиллера...

Карагандински медицински институтехъ дика доьшуш,
юкьараллин дахарехъ жигара дакъалоцуш хиларна комсомолец
Садулаев хьехархоша члогла лоруш а, царна везаш а вара.
Иза массарел а дукха лара лабораторешкахъ, «анатомичкехъ».
Практикехъ волуш цомгаш болчаьрца клада-мерза, каде,
хлораннах а дог лозуш хиларна везавелира иза. Ловмина
баркалла олура.

Садулаевс язбеш болчу курсови белхаша а, дипломо а
гойтура оцу студентана кхечарел дикка дукха

хууш хилар, медицински Илманна тешаме иза хилар.

Льомин накъосташа а, хъсхархоша а цуьнан амалехъ цхьа диканиг билгалдоккхура: Илманчаш хила лууш болу кхиберш санна хабар кӀезиг долуш, синкьерам боцуш, юкӀараллин дахарехъ дакъа ца лоцуш, тапӀаьлла Iаш вацара иза. Массанхьа а кхуьура, хенах нийса пайдаэца хаьара. ШолгӀа разряд йолу боксер, шахматист, театрал, жигара книгашӀешархо, дуьне дезаш волу кӀона стаг вара иза.

Карагандехъ № 2 йолчу больницехъ а везавелира керла лор. Кегийчеран тхьамда хилира цунах — хаьржира цигарчу комсомольски организации секретарь.

Делегат а хилла, ВЛКСМ-н, ЦК-н Пленуме а, цул тӀаьхьа дукха хан ялале кхечарел доккха хуьнар долуш хиларна Москва аспирантуре деша а вахийтира Садуглаев.

Илмане атта некъ льохучарех вац Льома. Дешарна цхьаьна больницан приемни отделенехъ болх а беш, Iа-Iайора диссертацина оьшуш йолу материал. Цуьнан куьйгалхо — гӀараваьлла волу Илманча а, лор а Г. П. Шульцев тидамца хьобжура цуьнга. Делахъ а хьалхарчу муьрехъ кхечу аспирантех башха къаста а ца вора цо иза.

Цкъа Льома приемнехъ дежурить деш волуш больнице ялийра цомгаш йолу вуно ерсгнна зуда. Хууш ма-хиллара-герггарчу барамехъ хила мега цамгар тӀе а язӀной, кхечу льоьрашка йолуш йолу цамгар билгалъяккхийтархьама а, дарбанаш леладайттархьама а дӀало дежурничо цомгашинг. Цу буьйсанна дика хьажа а хьаьжна, цомгашчуьнга хеттарш а дина, кӀоначу льоьро хӀоттийна диагноз хӀара яра: рак. Цунах цхьа а тешаш вацара. Рентген тӀехъ хьаьжча а и цамгар ца карийра. ГӀараваьллачу академик Iамнийна волчу, ша а чӀогӀа лоруш волчу цхьана льоьро диагноз хийцира. Амма дукха хан ялале цомгашинг ели-

ра. Цуьнан бахъана лехича, гучуделира рак цамгар цунна бехке хилла хилар.

Терапевтана чlogla хала ду цамгар билгалтъяккха. Ткъа и нийса дан дика хууш верг lаламат говза лор ву. Шен аспирант иштта хъуьнар долуш, вуйла хитъча, профессора Шульцевс хеттарш: а ца деш, «пхитъ» xлоттийра Лoьмина говзаллехула йолчу кандидатски минимумна.

Садулаев Лoьмас язйина, защититъ йинчу диссертаци цле lаламат еха а, гочъян хала а ю. Вай кхета долчу маттаца доцца аьлча, xлара ду цуьнан маьlна: жаннаш лозучу адамийн цлий лахдалар lамор...

Жаннаш, цаьрца хуьлуш йолу цамгарш lамор ширчу заманахъ дуьйна схьадогlуш ду. Кегий елахъ а, адаман деглан коьрта меженаш ю уьш. Цундела цомгашчарна, кхечу Илманчашна гlо деш. Садулаевс шен балха тlехъ цунах лаьцна гучудаьккхина керлаинг медицински Илманехъ доккха маьlна долуш ду. «Шен гlуллакх чlogla дезаш, хъуьнаре, хиндерг долу Илманча хиларе терра, оха доьху Садулаев институтехъ кхин dла а болх бан витар» — иштта чулацам болуш дара профессора Г. П. Шульцевс а, медицински Илманийн доктора А. З. Цфасмана а лoьрийн говзалла лакхаяккхаран Центральни институтан куьйгалле дина дехар. Иза кьобал а дира.

Кьона Илманча докторски диссертаци тlехъ болх беш ву.

Балха тlехъ зеделлачо гlодо Илма кхино, ткъа Илмано, шен рогlехъ, адамаш цамгарех тодарна тlедуьгуш долу керла некъаш карадерзо. Цундела кьона Илманча данма а лехамсхъ ву.

...Кхевссина догlура лo. Байн хьoькхучу мохо полларчийх ловзадора чимаш-седарчий. Тебоьжна цхьаь баша кхиале, цунна юххе охьахоура кхин. Москвинчаш кlайчу суртах тарбинера оцу lаьнан суьйрено.

Кlайн гlаларташ санна шайн-шайн гlуллакхашка сикхелла, тротуарашкахула чекхлелхачу нахе а хьoьжуш,

троллейбусан коре а хигна, ойла а еш вогура Ловма. Тлаъх-тлаъх мох чехка а болуш, дорцехъа доързуш дара.

— Тхан лаьмнашкахъ иштта дарц даьлча, зенаш хуьлу: уьстагний, бежанаш хлаьлакдеш меттигаш йоглу, некъаш дладукъу... Вуьшта, иштта сурт лаламехъ кхолладелча, моттало: адамийн къонахалла, стогалла, барт хилар зен глерта те-хъа лалам? — олий. Шен доттагчуьнга Анатолийга, цо ша аьллачун мах муха хадабо хаа санна, длаъхаьжира Ловма.

— Дерриге а нийса ду. лаламо адамаш зуьй, адамо — лалам. Амма муьлххачу а бохамна тлехъ адамо толам боккху. Делахъ а, ойла йо ас, тамашена стаг ву хьо. Цхъа клезниг хан яьлча, йоккха экзамен даяла езаш ву хьо. Ткъа хъан ойланаш геннарчу Кавказан лаьмнашкахъ, махкахой болчохъ ю. — Иза а олуш, Анатолий охъавосса кечлуш хьалагтаьттира. Цунна тлаьххье хьалаайавелира Ловма а. Илманан-талламан институте длакхочуш вара и шиь.

Боккъала тховсалерниг жовпаллин суьйре яра Ловмин дахарехъ. Ша язъеш йолчу докторски диссертаци тлера «Обмен радиоактивного белка при некоторых болезнях почек» аьлла долу дакъа дара цо Илманчашна-ловрашна довзийта дезаш.

Жаннашна дарба лелочу ловрийн Московски юкъараллина юкъабоглуш бу вайн махкахъ а, дозанаьл арахъа а дика бевзаш болу академикаш, медицински Илманийн докторш, кандидаташ, столицан больницашкара, поликлиникашкара цлехьхана ловраш. Ткъа тховса цара мах хадо беза къоначу Илманчийн талламийн.

Шен белхан коьрта лалашо йовзийтинчул тлаьхъа, Ловмас дийцира ша динчу дуккхачу знэрийн жамийн хьокъехъ. Къамел тлечлагдора хлнттийначу таблицаща, суьрташна, схемашча. Ша чеххваьллачул тлаьхъа, Садулаев Ловма трибуни тлера охъа ца вуссуш сецира, хеттарш дуй те-хъа, аьлла. Уьш клезниг а ца хиллера. Хло-

ра хаттарна кхетош а. Илманан буха тIехь хIиттийна а жопаш делира Ломас.

Московски нефрологийн юкъяраллин оцу роIерачу заседанехь коьртаIла деш волчу профессора, медицински Илманийн доктора В. В. Сурас чIогIа лакхара мах хадийра Садулаев Ломин белхан. Цул тIаьхьа кьамел дан дош дийхира профессора, медицински Илманийн доктор Анатолий Захарович Цфасмана:

— Накъост Садулаевс, — элира цо, — вайн махкахь дуьххьара теллина жанийн тайп-тайпана цамгарш хаалучу хенахь радиоактивни белокан обмен хилар вовшашца дустар. И бахъанехь гучудаьлла жаннашца йолу цхьа цамгар вукхунах кьасторан некъаш. Иза дан таро хилча, цамгаре хьаьжжина, шен хеннахь дарбанаш лело а, уьш билгалдаха а аьтто бер бу.

Кьамелаш динчу массара а и боккха кхам лерира кьоначу Илманчийн, кхидIа йолчу хенахь бечу талламашкахь а, зирашкахь а иштта ирс-аьтту хила лууш хилар дIа а хьедира.

Самукъане а, воккхавеш а аравелира иза оцу заседанера. Цуьнан хазакхатар кхеташ а дара.

Садулаев Ломма Шахбенич шен гуллакхан воккха говзанча хилла ца Iаш, дика юкъяралхо а ву. Ша пронагандист хиларе терра, цо № 112 йолчу поликлиникехь баттахь цкъа дIахьо дуьненаюкъяра коммунистически болам Iамош йолу семинарски занятеш. Цул сов Краснопресненски район ю цунна тIечIагIийна. Цигарчу бахархошна кест-кестта йовшу цо вайн махкахь а, дозанаI арахьа а долчу хьолах лочий лекцеш.

Иштта роIерчу беседина гулбинера районан бахархой тахана а. Беседин цIе яра «Антикоммунизм тахан-лерчу концепцийна критика яр». Даима а санна теоретически кIорггерачу хааршца, керла бакъдерш юкьадалош Садулаевс ладоIархошна дуьйцура тайп-тайпана социальни дIахIоттам болу пачхьалкхаш машарехь цхьаьна яхарх йолчу политиках, вайн партис а, правительство а

антикоммунисташ йорабахарх, вайн пачхьалкхан машаран политико дуьненахь а толам баккхарх, цо советски адамийн хьал-дахар тодан гюдарх лаьцна.

Тайп-тайпана хеттарш дора гулбеллачара пропагандисте. Политически мотт дика хаарна, цхьана а конспекта-на тле а ца хьожуш, паргглат жопаш лора цо. Садулаев Льемин аьтту бинарг — цо партин Московски глалин комитетехь марксизм-ленинизмман шина шеран заочни университет кхиамца чекхъяьккхина хилар дара.

Дош дийхира юккьерчу деглехь, оза юьхь-марш йолуш, китель тлехь орденийн, медалийн колодкаш йолуш долчу ширчу летчино.

— Накъост пропагандист, ахьа хаарца дуьйцу вайн пачахьалкхан машаран полигиках, советски адамийн хьал-дахар тлетта толуш, хазлуш хиларх лаьцна. Делахь а адамах, цуина обьшучун глайгла бан йиш хир яцара хьан?

— Вайн партис боккхуш болу хлора ког адаман ирсан дуьхьа, цуьнан зовкхан дуьхьа боккхуш бу. Иза массарна а хууш ду. Кхеттош алахьа хьайна луург, — жоп делира Садулаевс.

— Шовзткъа шо гергга зама ю со а, сан довзал а цхьана цла чохь деха. Сан кхиъна клант а, йол а ду. Цу шиннан шайн а ду бераш. Амма оцу цхьана цлийнал совьяккхина кхин тхов — клело-м яц тхан.

Льомас дош делира хьажа а хьаьжна, воккхачу стагана гю дан.

Тлаьхьа а ца тоьттуш, уггар хьалха мукъа деъанчу сохьтехь церан хлусаме вахара иза.

Хьаша дика тлелецира хлусамдайша. Чай хьалха а хлоттийна, иза а молуш шен дагара дийцира воккхачу стага. Гайтира Даймехкан совглаташ: орденаш, медалаш, сийлаллин грамоташ. Довзал а боккха бара.

Бераш кхиъча, шен хеннахь чохьлен хлусам шоръяр доьхуш заявлени ца деллера цара, шайл ледара хьал

дерш дуккха а буйла хууш. Ткъя хлинца, доьзалан да пенсе вахча, хлорш бицбинера.

«Ишттачу стеган дахарехъ гло ца лоцуш Іан мегар дац» — иза дагахъ а долуш шен керлачу хьешан хлуса-мера ца ваха новкъа велира Ловма.

Ши бутт хан ядале шен доьзалца цхьаьна керлачу хлусаме кхалхар даздеш вара шира летчик. Уггаре а веза хьаша вара цаьргахъ Садулаев Ловма.

...Чекхдаьллачу шеран октябрь баттахъ Минскехъ хилара нефрологийн Ееригсоюзин съезд. Цигахъ жаннашна дарбанаш делоран хьокъехъ доклад йира Садулаев Ловмас. Шен Илманан чулацамца тидам тебохуьйтуш яра иза. Иштта медицински журнална тлехъ а, сборникашна тлехъ а зорбане йийлла Садулаев Ловмин 30 сов статья. Масала «Медицина» издательствехъ СССР-и Медицински Илманийн Академин редакционно-издательски совето къобал йина араяьлла йолчу «Нефрологин кхиамаш» цле йолчу сборникан аннотацин тлехъ яздина ду: «Вайн мехкан а, дозанал арахьарчу а гларабевлла болчу нефрологийн статьяш ю хлокху сборникана юкъяяханарш. Цара дуйцу тахана мухачу хьолехъ ду нефрологиклинически медицинан кхуьуш долу дакъа».

Оцу сборника тлехъ иштта зорба тоьхна ю Г. П. Шульцевс, А. З. Цфасмана, Л. Ш. Садулаевс цхьаьний язйина мехала статья.

Тхойша цхьаьнакхийтира Садулаев Ловма шен нана Азман, йиша-ваша долчу отпуске веана волчу хенахъ. Бакъду, ненан шен клантаца цхьаьна башха марзо эца хан-м ца кхочу. Цкъа нийсархоша хьошалгla вуьгу, тлаккха цомгашчаьрга ца хаьжча ца волу «хьаша» велахъ а...

Тхойшинъ цхьаьна висинчуьра аса масех хаттар дира цуьнга:

— Ловма, суна хьох лаьцна диканг дуккха а хезна. Дийцахьа хьайн балхах, пакъостех лаьцна?

— Аса деш дерг-м доккха хлума а дац. Москвара Глебартон-Балкарийн университете балха лаваханчу

медицински Илманийн кандидата Ахриев Хъажбека-
ран ду дашо куьйгаш, хъекъален корта. Цуьнан статьяш
йохуш дахкийтина Францера а тлехъ кехаташ.
Иштта столицехъ диначу аглор буьйцуш бу вайн
къона лобраш — Илманчаш Исаев Ваха, Мальсагов
Гапур.

— Тейоглучу хенахъ хъуна уггаре а члогла луург хлун
ду?

Вела а лой, эхъ хеташ жоп ло цо:

Со космосе вахийта аьлла заявлени яздинера аса. Ам-
ма цкъачунна лобраш оьшуш бац аьлла жоп делла суна.
Оьшуш хилча, со тахана а кийча-м вара.

Сан коьрта лалашо докторски диссертаци язйинна чекх
а яьккхнна, защитина юкъавахар ю.

Тхойша дласхъакъаьсташ цо элира:

«Космосехъ адам» цле йолу Митчелл Шарпан книга
дика ю хъуна, ешалахъ.

Вайн заманхо, Илманан боккхачу а, халачу а новкъа
ваьлла къона Илманча иштта хила а веза: шен говзаллин
ерриге къайленаш хаа глиртина ца лаш, массо а аглор
кхетам болуш, клорггера хаарш долуш.

ДОТТАГІАЛЛИН НЕКЪ

«Боккъала ца торуш ду вайн культуран глортараш охьа ца эгийтархьама берриге а ницкъаш тѣбахийтар, и ца дахь пролетариато гечдийр дау вайна».

В. И. Ленин

Итон-Кхаълла — Кірда-Біаьвнаш — Чан-аре

Нохч-ГІалгІайчухула чекхйолуш ю Ерригсоюзин туристски кхо маршрут. Москвара, Ленинградера, Новосибирскера, СССР-и кхечу гІаланашкара бахархой хазахетарца, боккхачу тидамца хьовсу вайнехан исбаьхьачу лаьмнашка, культуран ширачу памятникашка, гергарло тосу вайнахаца. Вайнехан Іаламат мехалчу культуран ширачу памятникех — гІопех, біаьвнех, «Маьлхан-Кешнех» лаьцна а, уьш ларъян езарх лаьцна а ю хІара ши очерк.

• • •

Лаьмнашкахула гІаш Гуьржийчу 98 километр некъ бан безаш йолу № 389 Ерригсоюзин маршрут дІайолало нохчийн ширачу юьртара — Итон-Кхаъллара. Грознехь ши дей-буьйсий а даьккхина, кхуза машинахь схьабаллийна туристаш дукках берш Москвара бара.

ХІордан тІехуленна 800 метр лакхахь Іуьллучу юьртана гонаха долчу лаьмнашкахь дуккха а ю тІамна а, чохь Іен а лерина йолу біаьвнаш, тидам тІебохуйтуш долу шира кешнаш, довхачу дийнахь дог, хьобсту шовданах. чехка хиш, ткъа цІеначу хІаваах дерг-м дийцина вер а вац.

Диттийн ІиндагІехь, ЧІаьнттийн-Органан бердан йистехь ша санна шийла шовда долчохь дІахІоттийна туристийн четарийн лагерь. Суьйранна малх чубузучу хенахь верриге а 18 туристах 3—4 стаг кхача кечбеш ву. Вуьш

аренан станехь санна гланташца кечийнчу меттиге охьа а хевшина, шайн инструктора дуьйцучуьнга ладуглуш бу.

— Дог-ойла глаттош хаза бу тхан мохк, иштта овзда ду кхузара адамаш. Шуна тахана хааделла хир ду иза...

— Хлаъ, нийса боху ахь; — инструкторан къамела юкьаглоьрту хьешех цхьаъ.

Цо царна дийцира ширачу заманахь сарматаш, ала-наш, кхиболу мехкашдладецархой нохчех лай баран ла-лашо йолуш кхуза глертар, тайп-тайпанчу шерашкахь, цлераш яьхна а ца валлал дукха болчу, царна дуьхьал тлемаш беш лаккхара говзалла йолчу нохчийн глешлошъярхоша инзаре члогла а, хаза а блаьвнаш, глаланаш йина хилар.

Сийлахь-йоккха Октябрьски социалистически революци хиллачул тлаьхьа, 1919-чу шарахь Шерипов Асланбека кхайкхича нохчийн Цлечу Эскаре а бахана, Нохч-Глаглайчов, Грозный белогвардейцех парглатйоккхуш шайш-шайн ца кхонйра итонкхьаллахоша.

Ширачу заманахь къизачу тламо чевнаш йинчу блаьхойн узарш, зударийн белхарш хезначу лаьмнашкахь тахана хеза вайнехан, оьрсийн, кхечу къаьмнийн Даймакках, безамах, доттаггаллех лаьцна иллеш, эшарш.

Гитосу тлоьрмигаш нийса кечдиний хьожий, инструктора ламанан новкъахь муха лела веза кхин цкъа а дагадоуьйту, луьйранна б сахьт долуш тхо новкъадовлуш. Цул тлаьхьа цхьаъ вукхунна тлаьхьа а хлуттий. Органан йин чухула халабуьйлало туристаш.

Чаьнтийн — Органиа тиллинчу тлех дехьабевллачул тлаьхьа, цуьнан аьрру аглорхьарчу бердан йистаца буру санна хьийзаш а хьалабоьду адамаш а, акхарой а лела глешлойн некъ. Шина а аглор хьалхахьа дла мел ваха лакхадуьйлу лаьмнаш, гонаха ду клайн, сийна, цлен, хетарехь дуьненахь мел долчу массо а басара зезагаш, коьллаш, баьллаш, цул тлаьхьа моан дечигаш, кхидолу дитташ. Кест-кеста нислуш долу шовданаш некъахочун

аьтто беш, оьзда Іалашдина ду, юххехь кружканаш а йолуш, Московски инженерно-физически институтан студента Померанцев Сергейс шена юххехь садоуш Іачу инженер-конструкторе Дейбнер Нине, шена даьлла хьацар йовлакхца дІа а даьккхина, шовда чохь долу кружка схьа а эцна, элира:

— Ламанан даг чуьра схьадогІуш долу хІара беркате хи малархьама а ван мегар дара кхуза-м.

Делкъал тІаьхьа кхоь долуш 22—23 километр некъ а би́на, тхо дІакхечи́ра 2—3—4 вижа леринчу 8 четар хІоттийначу туристийн меттамотт болчу.

Іаламат хаза меттиг ю иза. ЧІаьнтийн-Органан тогІи чохь, моан дечигийн ІиндагІехь Іуьллучу цуьнан КІирда-БІаьвнаш аьлла цІе ю. Цхьаболчара дарбанан хи а олу.

Бакъду, лахара хьалахьаьжча кхаа куйнан кепара а, юххехь хеталуш а йолчу бІаьвнашка цхьа-ши километр некъ бан бийзира сан а, соьца баьхкинчу накъостийн а. Лакха тІедевлча тхуна гинарг Іаламат дара. ТІерлойн ахк аьрру агІорхьара ЧІаьнтийн-Органах схьакхеттачу лекхачу, 600 метр гергга долчу ирачу бердан дукъа тІехь дийинначу, гІопах дисина кхаа бІаьвнан пенаш хиллера. ГІопа чохь бехачарна ца лиьча, шина а агІор чекхвалалур вацара цхьа а стаг Архитектурни а, стратегически а ший а агІо тидаме эцча, тамаша би́на ца валлал йоккха говзалла а, доьналла а долуш хилла КІирда-БІаьвнаш йина болу геннара вайн дай. ТІекхача хала болчу тІулган берда тІехь тІулгах йина хилла оха ягарйина йолунах бехачу бІаьвнашца цхьаьна йолу 7 гІала. Хан кІезиг хиларна тхо ца кхи́ира гІишлош лаьттанчу кхийолчу меттигашка хьовса. Цига бахийти́ча бакъахьа хир дара археологаш а, этнографаш а. И памятник йовхна ялале цуьна Іуналла дан деза. ХІунда аьлча, оцу гІишлойн маьІнех кхеташ боцчара тІулгаш дохуш а, пенаш тІе цІераш язьеш а талхош лаьтта иза.

БІаьвнаш йолчуьра дІа хаза́чу хьуьнан юккьехула ЧІаьнтийн-Органан йисте охьа а вахана, хи́ца жимма ла-

кха хъалаваьлча, цуина дехъа аглор лекхачу басах схъа-
долуш ду нарзанах тера долу дарбане минеральни хи
(муж).

Шовда санна шийла, кхехкаш санна чохъ чуьппалгаш
(углекислый газ) хлуьттуш, дуьра а, муьста а чам болчу
оцу хино деглана там бо, керла ницкъ ло. Кхин цкъа а
дагадоглу халкъалахъ цунах лаьцна олуш дерг. Мекхан
басахъ хиларна геннара билгале йолчу оцу базе ширачу
хенахъ дуьйна обхуш хилла чевнаш йолу, я цхьацца ла-
зарш долу, я могошалла дика хила луу адамаш, акха-
рой. Илманчаша дуьххъара талларехъ дарбане дан а ду
и хи. Дийнахъ-бусий 2 эзар литр гергга бу цуьнан лаьтта
бухара схъадаларан барам.

Бакъду, наггахъ волчу туристан бен хьуьнар кхочур
дац (иза а догланаш дахказа хан елахъ) чехкачу хих
дехъа а ваьлла, оцу тамашина дикачу мужах чам бак-
кха.

Шолгачу дийнахъ некъан холалла алсамъелира.
Чаьнтийн-Органан йнстехъ болу глешлойн некъ цлехъа-
на бов. Ламанан бердан терхийца дехъа вала тлай деш
дехкинчу глуркхашна тлехъ дланисдина дуткъа а, деха а
долу тлулгаш. Меллаша цхьацца волуш тлехволу хлора
а. Цул тлаьхъа ламанан дукъ тле болу хьийзаш болу некъ.
Тлулгаш, кегий коьллаш, ИндагI доцийла хууш санна
хъе кхехкабалла бохбелла малх. Лакхенаш ледара лов-
чу шина-кхаа стеган мерах ций доглу. Туристийн эшарш,
иллеш севцина, дош а наггахъ бен ца олу. Кlorггера са-
делар, догла санна охаьобху хьацар. Иштта 3—4 сохьтехъ
къахьобгу оха гонаха лаьмнаш долчу. Майстойн махка
охьакхаччалц.

Дниь сахьт даьллера. Малхо дохдинера лекха доцчу
дигташна юккъехъ лаьтта четарш. Орга схъадолу меттиг
башха гена цахилар гойтура лийча волавелча, цуьнан
шийла хиларо. Кхузахъ форель черий а лийцира оха.
Жимма садаьлначул тлаьхъа, гонаха хьаьжча, къаьстта-
на турмал чухула, бляьргашна го бусулба дни тледале

млайстоша шайн белла нах длабоьхкина кешнаш-гIала-
наш, уьш даьхначу гIопех, бIавнех дисинчу тIулгех
дoьттина пенаш, баххаш. Оцу ша тайпана долчу цхьана
коша чу тхо хьавсича, гIопасташна тIехь Iохкуш яра
адамийн даьIахкаш а, коьртан туьтанаш а.

«Чан аре» олучу тхан четарш лаьттаху меттиге юха-
догIу тхо гинчух тамаш а беш. Гонаха Iаламат дукха ю
мангалкомарш. Кхуза уьш яа кест-кеста черчий йогIу
боху, ткъа ламанан буьххье, диллина сурт санна, нислой
дIахIутту Iаламат хаза акха газа.

ЦIой-пхьеда

КхоалгIа де къавсттана хала а, хаза а дара. МIай-
стойн махкара юха а лам тIе а девлла, цхьана сохьтехь
гергга некъ бинчул тIаьхьа Маьлхиста Iин чуьра дIа-
схьаьжча, ламанан шина а агIор го дуккха а гIопаш,
бIавнаш, уьш хилла билгалонаш. Турмал чухула хьаьж-
ча, кхин а алсамболу церан барам. Ширачу заманахь
дуккха а ницкъ, хьуьнар долу, говза адамаш дехаш хил-
ла кхузахь.

Дитташ а, ур-аттала коьллаш а йоцчохь, геннара дуьн-
на дика го ламанан букара тIекхозабеллачу берда тIехь
Iуьллу эвлах тера меттиг. Амма юххе кхьаьчча гучудолу
иза беллачу нехан гIараяьлла ЦIой-Пхьеда (деланаш
бежа меттиг) цIе йолу гIала хилар. Хьалха дуьйна хIара
меттигаш юьйцу хезначу ас сикхо болар. Маьлхан каш
чу хьожу. БIаьргаш жимма доьлча, тIулгех йинчу 2 гIо-
пастана тIехь Iохкучу дуккха а даьIахкашна юкьахь су-
на го тIехь таьIначу можачу басахь маьхьси йолу гIогI.
ДаьIахк тIера жижиг а, чкъор а дакъаделлехь а, дика
гуш ду иза. Лахо, лаьттахь Iуьллу, тIехь чкъор а дуьсуш,
бакъабелла корта. Масситта блешарахь Iиллинехь а, ди-
ка хьаьжча, билгалдолу и корта болу да чIогIа буьрса
хилла хилар... Масех кхечу маьлхан каш чу а хьожу со,
парна чохь а го низаравоккху хIуманаш: цхьаболчу бел-

лачу нехан дакъаделлачу кувийгийн пелгашна тлехь гуш ю млараш, меркелара мекхаш... Тлехьхичу бедарийн сийна, можа бос а длабалаза бу... Юьхьанцара сихвалар чекхдаьллачул тлаьхьа, леррина гонаха хьаьжча, суна гира цхьацца долчу маьлхан кешнашна чуьра аракхисина даьлахакаш, коьртан туьтанаш, моччахалш. Акхароша динна хила а мега иза, амма дегнаш цлена доьчу адамаша динчух тера а ду иза.

Вайнехан историко-культурни дахарехь оцу памятникан маьлна лаламат доккха хила мегаш ду. Амма иза хинца а йлманчаша кюрггера теллина дац, цундела Цой-Пхьеда дуьххьара теллина волчу археолога — кавказоведа В. И. Марковина шен книги тлехь бохучуьнга хьовсур вай. Беллачийн юрт луьллуш болу бохь лаьтташ бу Чаньтийн — Орга а, Миши — хи а олуш долчу шинна хинна юккьехь. Беллачийн глаллина чувовдучу глалшлойн некъа тлехь лаьтташ ю тлуьлгех стомма йовьттина ши глалшло. Цхьаь 25 метр лекха ю. Важа глалшло лекха яц — 1,45 метр.

Уьш зихларташ санна меттигаш (святителиш — снеллигаш) ю. И санна ерш чолхечу кепара йнна а хуьлу, ткъа хлорш чолхе йоцурш ю. Царна юххехь ладатийн тайп-тайпана глаллакхаш кхочушдеш хилла, саглина бежана а дуьйш. И санна долчу зихларташкахь длахиттош хилла хьакхаран чиркхаш. Беллачийн синош лардеш хилла цара.

Оцу ша тайпана долчу зихларташна тлехьа дладолало маьлхан кешнаш. Ломан басехь долчу царах хуьлу цхьаьна длагулийна б тоба. Уьш ерриге а 42 ю. Хлоракан — деасонара хьаладоьттина цийнан кепара ду, шинна аглор тиллина тхов а болуш. Кошан готгачу цхьана пенах даьккхина ринжа ду...

Хлаваь цлена а, декъа а долчу кхузарчу лаьмнишкахь янне а бохург санна яц хлума яхкош йолу садолу хлуманаш. Цундела декъий дахка ца луш дакъало.

Лакхахь дийцина долу Маълхан кешнаш Іаламат лаккхий ду. 5 метр сов деха, 4 метр шуьйра; 2,5 метр сов лекха ду уьш. И гIишлош, шайна чохь гинчу ирчачу суьртаца а, шайн йоккхаллица а, чолхе йоцуш говза ярца а йицлур йоцуш ю.

Маълхан кешнаш дина хан билгалъяккха хала ду. ХIинцалц схьа оьшшучу кепара, Іилманан буха тIехь уьш ца теллина цхьамма а... И болх бан безаш бу, тIаккха гучуер ю кавказски костюм, чохь йолу хIуманаш, да-шо пхьерийн болх, герз, искусство Іаморна оьшу Іаламат мехала материал. Берриге а Іилманчаша сацийнарг цхьаь ду: «Кешнех пайда эцна ХVI бIешарахь дуьйна ХVIII-чу бIешаре кхаччалц». (И дешнаш яздина масех шо даьлла, амма хIинцалц схьа и памятникаш Іаморна а, Іалашъярна а тIехьажийна Іилманчаша дина хIумма а дац).

Нохчаша бусулба дин тIезцале дина и кешнаш а, царна лакхахь ломан буьххьехь Іиллина маълхастой Іийна тIулгийн дуккха а гIишлош хилла меттигаш а, новкъахь схьадоглуш тхуна гиначу а, ца гиначу а (тхо туристаш бен ма дац) кхечу ширачу культуран, архитектуран памятникаш а зеделларг долчу Іилманчаша ягар а еш, юста а юстуш, дIа а яз деш, кIорггера талларо гIо дийр ду нохчийн историн керла агIонаш схьаелла, бусулба дин тIезцале вайнехан дуккха а хилла деланаш бовзийта...

ГIайгIа бан беза ширачу памятникийн

Вайн лулахойн, Гуьржийн махкарчу хевсураш олучу кьоман ширачу юьртахь — Шеталахь кхин цхьа буьйса а яьккхина, Датвис — Джвари — Геле олучу лекхачу лома тIехь (ХIордан тIехуленна 2718 метр лакхахь) чекхъелира тхан туристски гIашлойн поход. Кхузара машина тIехь Пассанауре дигира тхо. Оха массара а даггара баркалла элира тхан хьуьнаречу, говзачу инструкторна

Тхуна массарна а хазахетара Кавказан уггаре а халчу гIашлойн новкъахула № 389 йолчу маршрутехула чекх-девлла. Амма новкъахь гинчу Iаламат дукха йолчу вай-нехан культуран ширачу памятникаша, ламанхошца хиллачу къамелаша сингаттаме ойла яйтира...

ТIаьххьарчу хенахь вайн партис а, правительствос а масех сацам тIезцна мехала, шира памятникаш ларъ-яран а, уьш тояран а хьокъехь. Ткъа тхо даханчу новкъахь Гуьржийчовнан дозанна тIекхаччалц и памятникаш лар-м муххале а ца йо, мелхо а хIаллакьеш лаьтта.

Мехалчу маьлхан кешнийн чуьра декъий, даьIахкаш арахиссина ца Iаш, кхетам лахара болчу туристаша, я жаIуша (хьанна хаьа уьш муьлш бу?) дIакхобхьуш лаьтта цу чуьра мелла а мехала йолу хIуманаш. Цигахь цхьанхьа хилла ца Iа гIуллакх цу кепара. МIайстой баьхначу меттехь четарийн лагерех тхох кхийтира ит класс чекхъяьккхина волю Итон-Кхаьллара Руслан цIе йолу цхьа кIант. Цо дийцира, дукха хан йонцуш ша Iнлманча ву аьлла цхьа стаг шена вовзар а, ша иза маьлхан кешнел а ширачу кешнашка вигар а, оцу «хьсшо» цигара дашо а, дато а маккъаш долу тарраш, зударийн доьхкарш кхолу а, лергех ухку а, кхиййолу а мехала хIуманаш яхьар. Иштта хьошалла дар нийса дац. Музей чуьра схьа а эцна, мила ву а ца хуучу стаге Iаламат мехала йолу хIума дIаялар санна ду иза.

«Лам чохь йолу ширачу культуран памятникаш пачхьалкхо ларъеш ю», — аьлла язйина плакат ю Итон-Кхаьллахь. Амма иза цхьаммо а йобшучух, цунах куьйгалла обшучух тера дац. Баккхий нах а, кегий нах а кхеташ хила беза ламчохь лаьтташ йолу и шира памятникаш вайн къоман истори хиларх.

Шеталахь бехаш болчу хевсурийн кхетам вайчул дукха а лаккхара бу оцу гIуллакхашна тIехь. Меттигерчу хьехархочуьнга Куция Ваного оха хетта йолйира цигарчу лаьмнийн, хин цIераш. Ца бевзачу нахе цхьана а хIуманан цIе а ца юьйцуш цо тхобга элира: «Юьртан Сове-

те гю, цигахь дерриге а дуьйцуь ду шуьга». Иштта ларъян еза шен халкъан хазнаш.

Гуьржийн махкахь гюпаш, блявнаш, маьлхан кешнаш вай долчохь чул клезиг ду, амма къоман сийлалла санна езаш, ларъеш лелош ю и памятникаш. Церан археологаша, этнографаша боккхачу безамца, жовналлица теллина уьш. Вайчарна эхь хир дацара царна а, кхечарна а зеделларг лама а деш, и гуллакх дича.

Бешерашкахь лаьттинчу блявнашна тiera тлулгаш схьа а дохуш, жалуша гютанаш йина а, оцу блявнашна, башхачу ширачу дитташна а тle шайн цlераш, оьзда мел доцуьрш яздина а дуккха а меттигаш ю вайн лаьмнашкахь...

Памятникаш, истори, культура ларъяран Ерригроссийски юкъараллин Нохч-ГалгIайн отделенис, вайн республикан культуран министерствос, истори, меттан, литературан Илманан-талламан институто, юьртан Советаша цхьаьна сикха гIайгIа бан беза вайнехан ширачу культуран памятникаш ларъяран, тояран, уьш ламоран, шуьйра йовзийтаран.

Тейолчу хенахь туристашна, хьешашна хазахетар деш, дlаяханчу заманакхьлерчу вайнехан турпалчу кьинхьегамхочун хьуьнар, корматалла дагаохуьйтуш лаьттийла вайн машаре блявнаш, безамца lалашдина кешнаш, сирла шовданаш!

ЧУЛАЦАМ

Олхазаран седа	3
Комсомол вовшахтохархо	13
Нуьикъала тIемаш	24
Хелхаран поэт	33
Илманчин лехямаш	64
ДоттагIаллин некъ	72

НАШХОЕВ РУСЛАН МАНЦАЕВИЧ

МОИ СОВРЕМЕННОКИ

Сборник очерков

Редактор А. Х. Шайхиев

Художник А. Ясуев

Худ. редактор М. Б. Магомаев

Техн. редактор С. П. Линатова

Корректор Л. У. Асхабова

Сдано в набор 7. IV 1975 г. Подписано к печати 24. IX 1975 г.
Формат 70x108 1/32. Бумага типографская № 1
Объем 2,625(3,67) п. л. Уч.-изд. л. 3,5. Тираж 2000
СФ06592

Чечено-Ингушское книжное издательство
Управления по делам издательства, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров
Чечено-Ингушской АССР,
Грозный, 21, улица Ленина, 14

Заказ № 2035
Типография имени Н. Н. Заболотного
Управления по делам издательства, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров
Чечено-Ингушской АССР,
Грозный, улица Интернациональная, 12/33
Цена 12 коп.

Н37 Нашхоев Р. М.

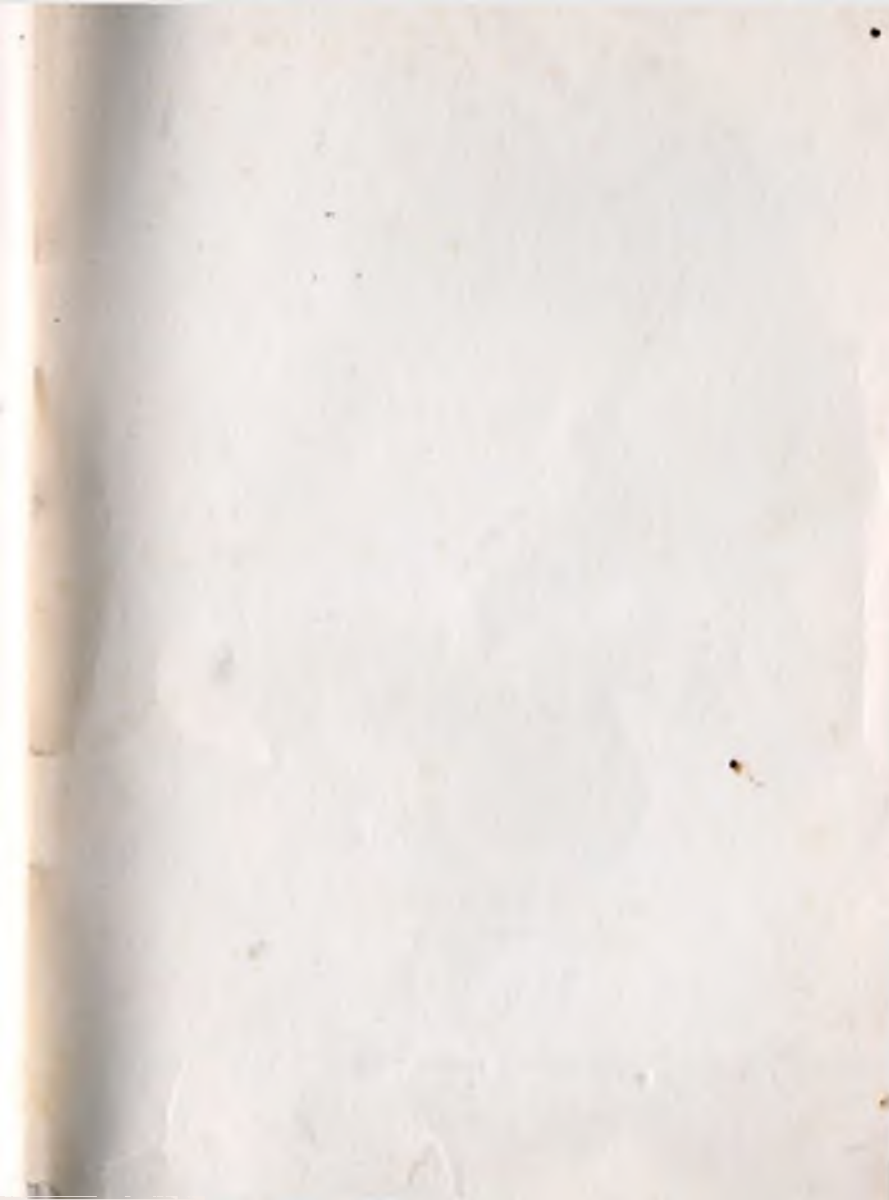
агҫо.

Вайн республикехь дика евазш ю журналистан Нашхоев Русланан цӀе. Цуьнан очеркаш зорбане вийлла республикански газетийн, «Орга» альманахон агҫонаш тӀехь. Р. Нашхоевин очеркийн турнахой—данма лехамехь, кханенан ойланца бехаш, дог — ойла цӀена йолуш советски адамаш — жигара коммунизман гӀишло дӀахӀотторхой бу. Шина очеркана — «НуьцкӀала тӀемаш» (1970 шо), «Олхазаран седа» (1971 шо)— Нохч-ГӀалгӀайн АССР-и журналистийн Союзон кхайкхийначу конкурсах-кахь хьалхара совгӀаташ магӀийна.

ХӀокху сборникана юкъяяхана вайн заманхойх, тайп-тайпанчу говзаллин адамех, церап кӀинхьегаман хьуьнарех лаьцна дуьйцуш йолу очеркаш.

Н $\frac{331-076}{M135(03)-75}$

331

Мах 12 кеп.

МОН СОВРЕМЕННОКИ.
(на чеченском языке)